

A Jurisprudential and Legal Examination of the Necessity of Evidential Proof in Civil Proceedings

Mahdi Hasanzadeh · Associate Professor, Department of Private Law, Faculty of Law,
University of Qom, Qom, Iran. m.hasanzadeh@qom.ac.ir

Azizollah Fahimi · Associate Professor, Department of Private Law, Faculty of Law, University
of Qom, Qom, Iran. a-fahimi@qom.ac.ir

Hamzeh Amininasab · PhD Student in Private Law, Faculty of Law, University of Qom, Qom,
Iran. (Corresponding Author) h.amininasab@gmail.com

Abstract

1. Introduction

In the field of judicial proceedings, the pivotal role of "proof" in determining the fate of a case cannot be understated. A claim or assertion must be proven in a legal forum, otherwise its origins will remain inconsequential. Consequently, legal practitioners and judges dedicate a significant portion of their attention to the issue of proof, leading to the assertion that litigation revolves around the evidence. The process of proving a claim or defense relies on documents referred to as "evidence." While legal literature commonly distinguishes between "evidence supporting a claim" and "proving the evidence itself as admissible," this distinction is often overlooked. This paper examines the legal and jurisprudential aspects of the more familiar "evidence supporting a claim," examining how parties present and defend their cases with reference to these means. Moreover, it explores the less-explored dimension of "proving the evidence itself," where the evidence is presented as a separate entity in court.

2. Research Question

The fundamental question that arises in this context is the rationale behind proving evidence and the justification for such a process. Legal claimants are obligated to present their evidence to the court to prove, raising the dichotomy of whether they possess the evidence or are hindered by its absence. In the former scenario, the claim is proven; in the latter, the claim faces the risk of dismissal for failure to provide proof. Thus, the inquiry emerges: why and on what grounds must one

undertake the arduous process of proving evidence, and what prompts this multiplicity in the judicial proceedings?

3. Research Hypothesis

In order to address this question, a hypothesis is put forward that it is necessary to prove the reason in a civil lawsuit, on the basis of justice, the obligation to preserve rights, and to adhere to the principle of contradiction. Each of these elements, independently or collectively, justifies the necessity of verifying the existence or realization of proof means. This hypothesis indicates that the legal and judicial system seeks to guarantee the fair and just resolution of disputes by observing the principles of proportionality in demanding proof. Furthermore, it is argued that this complex process acts as a safeguard, prevents the assertion of unfounded claims and promotes the efficient administration of justice.

To address this question, a hypothesis is posited that the requirement to prove evidence in civil litigation is predicated on the basis of justice, the necessity to preserve rights, and to adhere to the principle of contradiction [Asl-e-Tanazor]. Each of these elements, independently or collectively, justifies the need for establishing the existence or realization of evidentiary means. The hypothesis suggests that the legal and judicial system, in demanding the proof of evidence, seeks to ensure a fair and just resolution of disputes, aligning with the principles of proportionality. Furthermore, it is asserted that this intricate process serves as a safeguard, preventing the assertion of unfounded claims and promoting the efficient administration of justice.

4. Methodology & Framework, if Applicable

This research adopts a doctrinal approach, relying on an extensive review of Iranian legal scholars' works and the existing legal framework in the country. The methodology encompasses an exploration of relevant jurisprudential literature, analysis of applicable laws, and an examination of precedents to derive a comprehensive understanding of the necessity to prove evidence in civil litigation. The study aims to elucidate the impact of various factors, such as the unavailability of evidence due to justifiable reasons or the claimant's assertion that evidence once existed but is no longer accessible. By considering the specific conditions under which evidence may be challenging to present, the research seeks to

provide insights into how the legal system accommodates such circumstances.

In summary, this paper endeavors to shed light on the intricacies surrounding the requirement to prove evidence in the Iranian civil litigation system, offering a nuanced understanding for the benefit of a non-Iranian audience unfamiliar with the nuances of the country's legal landscape.

5. Results & Discussion

Typically, evidence supporting a legal claim is within the reach of the litigant, readily available for citation and presentation in court. However, scenarios arise where the evidence substantiating the subject matter of a claim is unavailable, making its presentation to the court unfeasible. Consequently, it becomes imperative for the evidence itself to be proven as a separate entity. In circumstances where accessing and presenting the primary evidence pose challenges, proving the evidence becomes an unavoidable precursor to substantiating the claim. The pivotal issue casting serious doubt on the path of proving evidence is that the establishment of a claim is contingent upon presenting evidence. Should the claimant prove incapable of providing evidence, the claim is perceived as groundless, hovering on the brink of nullity or dismissal. The meticulous process of proving evidence necessitates thorough foundations to justify this intricate and duplicative procedure in legal proceedings.

One of the most significant underpinnings for this process is the concept of "Impossibility of Performance" [Ta'azzor] and [Ta'assor]. Rooted in Islamic jurisprudential principles such as the "Negation of Hardship" [Nafy-e-Osr va Haraj] and "Impossible Duty" [Takil-e Ma'la'yotagh], it finds parallels in foreign legal doctrines like force majeure and the impossibility doctrine. Additionally, fundamental principles such as justice and upholding rights can be introduced to rationalize the proof of evidence. In certain cases, presenting the original evidence may be impractical due to potential obstacles. In such a scenario, if the evidence is abandoned, not only does justice remain unattained during the trial, but the judge encounters an impasse in establishing the truth. Recognizing the imperative nature of proving evidence for preserving the rights of litigants, accepting the burden of proof appears essential for fairness and justice to prevail. Thus, beyond merely avoiding obstruction and hindrance in proving legal claims, the

concept of impossibility of performance becomes one of the compelling reasons for mandating the proof of evidence in civil procedural law. This is particularly evident when the testimony of a witness is contested, conflicts arise between primary and subsequent witness statements, or the need for local investigation arises. Moreover, instances of perjury and false testimony by a witness can significantly impact the proceedings, necessitating the judicial authority to independently seek and establish the proof of these circumstances. This proof, however, should be situated in a manner where the demonstrated evidence, though seemingly partial, significantly influences the outcome of the lawsuit.

6. Conclusion

In conclusion, the intricate process of proving evidence in civil litigation within the Iranian legal system serves as a fundamental safeguard against baseless claims, ensuring the administration of justice in a fair and equitable manner. The concept of "impossibility of performance" [Ta'azzor] and [Ta'assor] emerges as a critical factor justifying the proof of evidence, aligning with principles of justice, upholding rights, and maintaining a proportionate approach in legal proceedings. Beyond its function as a deterrent against false testimony, the necessity of proving evidence stands as a cornerstone for the effective adjudication of disputes, allowing the judicial system to navigate challenges and uphold the truth in the pursuit of justice. The acceptance of the burden of proof, even in the face of obstacles, is deemed indispensable for the preservation of justice and the rights of all parties involved.

Keywords: Civil Proceedings, Evidence for Substantiating Claims, Establishment of Evidence, Principle of Proportionality.

بررسی فقهی و حقوقی «لزوم اثبات ادله» در دادرسی مدنی

مهدی حسن‌زاده • دانشیار، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران.
m.hasanzadeh@qom.ac.ir

عزیزاله فهیمی • دانشیار، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران.
a-fahimi@qom.ac.ir

حمزه امینی‌نسب • دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران. (نویسنده مسئول)
h.amininasab@gmail.com

چکیده

اگر چه به طور معمول در دادرسی مدنی، ارائه دلیل یا ادله‌ای که اصحاب دعوی برای اثبات مدعی خود بدان تمسک می‌جویند، با معذوریتی مواجه نیست، و اثبات ادعا یا دفاع در برابر آن، با ارائه دلیل به دادگاه صورت می‌گیرد، اما در پاره‌ای موارد دسترسی به دلیل و ارائه آن به دادگاه میسر نیست. در این وضعیت، «اثبات دلیل» به عنوان یک تمهید اجتناب‌ناپذیر برای اثبات دعوی رخ می‌نماید، و دلیل خود به موضوعی بدل می‌شود که مستلزم اثبات است. از آنجا که خواهان، یا بالفعل دارای دلیل و متمکن از ارائه آن به محکمه است و یا از ارائه دلیل قاصر است، توجیه «اثبات دلیل» به عنوان فرآیندی مضاعف در دادرسی مدنی و یافتن پاسخی درخور به چرایی آن ضروری می‌نماید. از این رو، در پژوهش حاضر سعی شده است تا «مبانی لزوم اثبات دلیل برای ذی‌نفع و مقام قضایی» معرفی شود. در نتیجه پژوهش، چهار مبنای «تعذر و تعسر»، «عدالت»، «ضرورت احقاق حق و جلوگیری از انسداد اثبات حق» و «اصل تناظر» به عنوان مبانی لزوم اثبات دلیل - بما هو دلیل - ضمن بررسی ماهوی هر کدام از مبانی پیش‌گفته و بررسی ارتباط آنان با یکدیگر استظهار گردید. در نهایت تحقیق، راقمان سطور دریافتند که تنها آن دلایلی نیاز به اثبات دارند که «موثر در سرنوشت دعوی و یا تغییردهنده حکم دادگاه» باشند.

واژگان کلیدی: دادرسی مدنی، ادله اثبات دعوی، اثبات دلیل، اصل تناظر.

مقدمه

در فرایند دادرسی، اهمیت و نقش سرنوشت‌ساز «اثبات» بر کسی پوشیده نیست. دعوی یا ادعا باید در مرجع قضایی به اثبات برسد. در غیر این صورت منشأ اثر نخواهد بود. از این رو بخش مهمی از اهتمام اصحاب دعوی، وکلای آنان و دادرسان صرف مقوله اثبات می‌شود و گزاف نیست اگر گفته شود دادرسی بر مدار اثبات می‌چرخد. اثبات دعوی یا ادعا نیز با توسل به وسایلی است که «دلیل اثبات» خوانده می‌شود. تمایز میان «دلیل اثبات» و «اثبات دلیل» موضوعی است که کمتر بدان توجه می‌شود. در آثار حقوقی آنچه رایج و برای اذهان نامی آشناست، «دلیل اثبات» یا «ادله اثبات» است. بدین معنا که وقتی یک دعوی در دادگاه مطرح است و اصحاب دعوی برای اثبات یا دفاع از آن به دلیل استناد می‌کنند (ماده ۱۹۴ قانون آیین دادرسی مدنی).^۱ در این مقام، دلیل وسیله و ابزاری است که طرفین با استناد به آن، به اثبات موضوع مورد اختلاف می‌پردازند، اما «اثبات دلیل» بدین معناست که دلیل خود به‌عنوان موضوع در دادگاه اثبات شود. به عبارتی، در ادله اثبات، اثبات موضوع دعوی و در اثبات دلیل نه اثبات موضوع دعوی، بلکه اثبات خود دلیل مطرح است؛ توضیح اینکه معمولاً دلیل خود، هنگام طرح دعوی یا احیاناً در جریان رسیدگی به دادگاه ارائه می‌شود. برای مثال، خواننده در دادگاه حضور می‌یابد و به حق متنازع‌فیه اقرار می‌کند یا شهود در دادگاه حاضر می‌شوند و بر موضوعی شهادت می‌دهند. با این حال، همیشه چنین دلایلی در دسترس و به‌طور مستقیم شایان ارائه به دادگاه نیست. ممکن است خواننده در دادگاه حضور نیابد، اما اقرار خود را در سندی تنظیم کند و سند حاوی اقرار به دادگاه ارائه شود یا شهود در دادگاه حاضر نباشند، اما شهادت آنان به‌صورت مکتوب به دادگاه ارائه شود یا حضور آنان در دادگاه برای ادای شهادت بنا به دلایلی متعذر یا متعسر باشد، اما شاهدانی به شهادت آنان گواهی دهند یا دلایل موجود از طریق تأمین دلیل، ثبت و ضبط و صورت‌مجلس آن به دادگاه ارائه شود. گاه خود دلایل بنا به اعذاری شایان ارائه به دادگاه نیست و دسترسی به آن وجود ندارد، اما

۱. فایده دلیل منحصر به اثبات دعوی یا دفاع نیست و در زندگی روزمره بدون اینکه دعوی در دادگاه در جریان باشد، دلیل اثبات مطرح است. نیاز به ارائه دلیل بیشتر در جایی احساس می‌شود که دعوی در دادگاه مطرح باشد و مدعی یا مدافع برای اثبات گفته‌های خود به ارائه دلیل می‌پردازند. از این رو تعریف قانون از دلیل را باید ناظر به مورد غالب دانست (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ج ۱، ص. ۱۷). درباره ایرادات طرح‌شده نسبت به تعریف قانونی دلیل رک. به: جعفری لنگرودی، ۱۳۷۶، ج ۴، ص. ۳۱۳.

ممکن است یکی از طرفین دعوی مدعی باشد که دلیلی وجود داشته است یا دارد که اگر وجود یا تحقق آن دلیل ثابت شود، در سرنوشت دعوی تأثیر می‌گذارد. همچنین، ممکن است با تحقیقات از جمله استفاضه و تحقیق محلی یا در جریان بازخوانی پرونده، برای مقام قضایی محرز شود دلیلی که بتواند به طور مستقل بار اثبات ادعایی را به دوش بکشد، وجود دارد، اما بنا به شرایطی دسترسی به آن دلیل ممکن نیست یا اینکه دلیل وجود داشته است، اما هم‌اکنون وجود ندارد. در اینجا است که باید خود دلیل به عنوان موضوع مستقل بررسی شود تا در صورت اثبات این مسئله، با کمک دیگر قراین بتوان اصل موضوع دعوی را اثبات کرد.

اثبات دلیل با وصف یادشده در بالا در پاره‌ای موارد، ضروری و اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد، اما پرسش بنیادینی که درباره مسئله مزبور شایان طرح و بررسی است، چرایی روی آوردن به اثبات دلیل و مبنای توجیه‌کننده آن است. این تردید از آنجا ناشی می‌شود که مدعی باید دلیل یا ادله خود را برای اثبات دعوایش به دادگاه ارائه کند. حال، یا بالفعل دارای دلیل است یا از ارائه دلیل قاصر است. در صورت نخست، دعوایش اثبات می‌شود و در غیر این صورت و عدم سوگند، دعوایش محکوم به رد است.^۱ بنابراین، چرا و بر چه مبنایی باید به دنبال اثبات دلیل رفت و چه چیزی این فرایند مضاعف در دادرسی را توجیه می‌کند؟

برای توجیه اثبات دلیل در دادرسی مدنی، مبانی مختلفی را می‌توان ارائه کرد که مهم‌ترین آن‌ها، «تعذر و تعسر» ارائه و جمع‌آوری دلایل است. همچنین است قاعده عدالت، لزوم احقاق حق و رعایت اصل تناظر که هرکدام از این مسائل، لزوم اثبات وجود یا تحقق یکی از دلایل اثبات را توجیه می‌کند. از این رو شناخت عناصر مزبور، میزان تأثیرگذاری آن‌ها در اثبات وجود ادله و ضوابط حاکم بر آن‌ها ضرورت دارد. از سویی عوامل یادشده خود مبتنی بر ضوابط خاصی هستند که شایسته است مورد واکاوی قرار گیرند. پیش از آنکه مبانی اثبات ادله بررسی شود، لازم است در حد معقول تفاوت آن با ادله اثبات مورد بررسی قرار گیرد.

۱. بررسی تفاوت اثبات ادله و ادله اثبات

درباره دلایل اثبات، پژوهش‌های نسبتاً متقنی انجام شده است که هر یک به فراخور نوع ادله اثباتی

---

۱. ماده ۱۹۷ قانون آیین دادرسی مدنی مقرر می‌دارد «اصل برائت است. بنابراین، اگر کسی مدعی حق یا دینی بر دیگری باشد، باید آن را اثبات کند. در غیر این صورت با سوگند خوانده، حکم برائت صادر خواهد شد».

اعم از اینکه شهادت باشد یا سند یا سوگند یا اقرار، درباره چگونگی اثبات و حوزه موضوعی آن صحبت به میان آورده‌اند، اما اینکه مبنای اثبات وجود و تحقق دلایل چیست، از منظرها مغفول مانده است. از این رو باید مجموعه‌ای از اصول و قواعد وجود داشته باشد تا با تکیه بر آن‌ها ثابت شود دلیل ادعایی که به هر دلیلی در دسترس نیست، می‌تواند در سرنوشت دعوی مؤثر باشد. در اینجا اگر گمان برای قاضی ایجاد شود که ادعای فوق درست است، در دو وضعیت متفاوت، فرصت اثبات ادله را می‌دهد. در بعضی از مبانی اثباتی ادله، قاضی طرفین ذی‌نفع را ارشاد به اثبات ادله می‌کند و در بعضی دیگر، تکلیف به تحصیل ادله خواهد داشت. پس لزوم اثبات ادله با معرفی مبانی آن پیش شرط قدرت اثباتی ادله اثبات دعوی قرار می‌گیرد. این مفهوم از اصل ۱۶۶ قانون اساسی نیز برمی‌آید. این اصل اشعار می‌دارد «احکام دادگاه‌ها باید مستدل و مستند به مواد قانون و اصولی باشد که بر اساس آن حکم صادر شده است» (فرخسه، ۱۳۸۵، ص. ۱۱). در اصل ۱۶۷ قانون اساسی برای اجرای عدالت در زمینه تحصیل دلیل، بر استقلال قضات تأکید شده است تا در هنگام جمع‌آوری دلایل، هیچ مقامی نتواند بر آن‌ها نفوذ کند. گفتنی است که از این دیدگاه تا به حال به موضوع نگریسته نشده است. مبانی اثبات نفس وجود و تحقق ادله که شامل تعذر و تعسر، عدالت، لزوم احقاق حق و رعایت اصل تناظر است، در زیر می‌آید.

۲. تعذر و تعسر

تعذر و تعسر را می‌توان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مبانی اثبات دلیل معرفی کرد که رد پای آن در آثار فقهی و برخی مواد قانونی به چشم می‌خورد. جایگاه مهم مبنای یادشده و قرائت‌های مختلفی که در آثار فقهی و حقوقی از آن وجود دارد، ضرورت بازشناسی مفهوم، اقسام و مبانی آن را دوچندان می‌سازد.

۱.۲. مفهوم تعذر و تعسر

از نظر لغوی، تعذر از ریشه عذر به معنای عذر آوردن، ممتنع و ناممکن شدن و خودداری کردن و تعسر از ریشه عسر به معنای دشوار شدن، سخت شدن و مشقت داشتن است (بستانی، ۱۳۷۰، ص. ۲۳۹؛ دهخدا، ۱۳۸۵، ج ۱، ص. ۷۵۱؛ عمید، ۱۳۸۶، ص. ۵۸۷؛ معین، ۱۳۶۰، ج ۱، ص. ۱۰۹۹). از نظر اصطلاحی تعذر به شرایطی اطلاق می‌شود که انجام دادن عملی ممتنع و ناممکن شود و تعسر ناظر به حالتی است که انجام دادن عملی سخت و دشوار و مشقت‌بار شود. درباره تمایز این دو

مفهوم در اندیشه‌های حقوقی اختلاف نظر وجود دارد. برخی را عقیده بر این است که منظور از «تعذر» عدم امکان عقلی دسترسی به دلیل مانند فوت، بیماری، سفر، حبس و مانند آن است و «تعسر» ناظر به حالتی است که دسترسی به دلیل به‌طور کلی ناممکن نیست، بلکه با مشقت و دشواری همراه است؛ به‌گونه‌ای که از نظر عرف و عادت ناممکن شمرده می‌شود. برای مثال، بیماری که در حال بیهوشی است، متعذر و بیماری که به علت شدت بیماری، پزشک نظر به مراقبت دائم و منع خروج او از بیمارستان داده است، متعسر شمرده می‌شود (حسن‌زاده، ۱۳۹۱، ص. ۱۰۱).

برخی تعسر را مربوط به دشواری خارجی و حوادث عام‌البلوی مانند سیل و زلزله و تعذر را ناظر به دشواری شخصی مانند فوت و بیماری دانسته‌اند (حمیتی واقف، ۱۳۸۷، صص. ۱۱۵-۱۱۶). باین‌حال، مبنای شایان توجهی برای این نظر به ذهن نمی‌رسد؛ ضمن اینکه ماده ۲۳۱ قانون آیین دادرسی مدنی نیز چنین تمایزی را بر نمی‌تابد؛ زیرا این ماده مثال‌های متعددی را از عواملی که ممکن است سبب تعذر یا تعسر شود، بیان کرده است که همه آن‌ها از نوع دشواری شخصی است؛ البته این موارد تمثیلی‌اند، اما اگر قانون‌گذار به تفکیک یادشده نظر داشت، لازم بود مثال‌هایی نیز از دشواری خارجی و نوعی می‌آورد. توجه به معنای لغوی این دو مفهوم نیز گواه نظر نخست است؛ زیرا تعذر به معنای ممتنع و ناممکن شدن و تعسر به معنای سخت و دشوار شدن است.

۲.۲. تعذر و تعسر در اثبات دلیل بر شهادت

پس از مقدمه‌ای که در بخش پیش درباره مفهوم و مبانی تعذر و تعسر ارائه شد، در این بخش مواردی که تعذر و تعسر در متون فقهی و قانونی به‌عنوان مبنای اثبات دلیل مورد استفاده قرار گرفته است، بررسی می‌شود.

۱.۲.۲. تعذر و تعسر در اثبات دلیل بر شهادت بر شهادت در فقه

یکی از مصادیق بارز اثبات دلیل که در نوشته‌های فقهی به‌طور مبسوط مورد بحث و بررسی قرار گرفته، شهادت بر شهادت است. از مجموع آثار فقهی ملاحظه می‌شود که در شهادت بر شهادت مبنای فقها تعذر و تعسر بوده است؛ گرچه نظر فقها در این باره یکدست نیست. در فقه امامیه دو دیدگاه درباره شرط فوق وجود دارد؛ مشهور فقها شهادت بر شهادت را به

شرط تعذر یا تعسر حضور شاهد اصل مجاز دانسته‌اند (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۸، ص. ۲۳۲، طوسی، ۱۴۰۰ق، ص. ۳۲۹؛ طرابلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۲، ص. ۵۶۱؛ طوسی، ۱۴۰۸ق، ص. ۲۳۳؛ حلی (ابن ادریس)، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص. ۱۲۸؛ حلی (محقق)، ۱۴۲۸ق، ج ۲، ص. ۲۹۰؛ حلی (محقق)، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص. ۱۴۳؛ حلی (علامه)، ۱۴۱۷ق، ج ۸، ص. ۵۲۸؛ حلی (علامه)، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص. ۱۶۵؛ حلی (علامه)، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص. ۵۰۶؛ حلی (علامه)، ۱۳۴۸ق، ج ۲، ص. ۷۲۵؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۱ق، ج ۳، ص. ۲۹۲؛ طباطبایی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص. ۴۵۴؛ حصری، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص. ۳۵۳).

از نظر مشهور، موارد فقدان حضور شاهد منحصر به مواردی نیست که حضور شاهد اصل از نظر عقلی ممکن نباشد (تعذر) مانند فوت شاهد اصل، بلکه مواردی را نیز دربرمی‌گیرد که از نظر عقلی حضور شاهد اصل ممکن است، ولی همراه با مشقت و دشواری است (تعسر). براین اساس، جمعی از فقها بر ضابطه و معیار بودن مشقت در حضور تأکید کرده‌اند (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۸، ص. ۲۳۳؛ حلی (علامه)، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص. ۵۰۶؛ حلی (علامه)، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص. ۱۶۵؛ حلی (محقق)، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص. ۱۴۳؛ نراقی، ۱۴۰۵ق، ج ۲، ص. ۶۷۸؛ موسوی گلپایگانی، ۱۴۰۵ق، ص. ۳۶۱؛ مؤمن قمی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص. ۶۹۵).

در مقابل، برخی فقهای امامیه درباره شرط بودن تعذر یا تعسر حضور شاهد اصل در استماع شهادت شاهد فرع، اظهار تردید کرده و پذیرفتن شهادت شاهد فرع را حتی در صورت عدم تعذر حضور شاهد اصل ترجیح داده‌اند. ایشان اقتضای عمومات و اطلاقات ادله باب را قبول شهادت شاهد فرع دانسته و تقیید آن به حالتی را که حضور شاهد اصل متعذر باشد، فاقد دلیل معرفی کرده‌اند (اردبیلی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۲، ص. ۴۸۱؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۰، ص. ۳۶۶؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۱، ص. ۱۹۹؛ تبریزی، ۱۴۱۵ق، ص. ۵۷۰؛ موسوی خویی، ۱۴۲۲ق، ص. ۱۷۷).

بنابراین، در فقه امامیه درباره اشتراط تعذر و تعسر دو نظر وجود دارد؛ مشهور فقها تعذر یا تعسر را شرط شهادت بر شهادت می‌دانند، اما برخی بدون تحقق آن نیز پذیرش شهادت بر شهادت را بدون مانع می‌دانند و همان‌گونه که خواهیم دید، قانون ایران از نظر مشهور پیروی کرده است.

۲.۲.۲. تعذر و تعسر در اثبات دلیل در شهادت بر شهادت در قانون

تعذر و تعسر در اقامه گواهی از جمله مطالبی است که در فقه و شرع مسبوق به سابقه بوده و در

قانون نیز این مسئله مطمح نظر مقنن قرار گرفته است. در ماده ۱۳۲۰ قانون مدنی بیان شده است که شهادت بر شهادت در صورتی مسموع است که شاهد اصل وفات یافته باشد یا به واسطه موانع دیگری مانند بیماری، سفر و حبس و... نتواند حاضر شود. مطابق فحوای این ماده مشخص است که وفات مصداق بارز عذر است و سایر طروء مشقت‌بار برای شاهد مصادیقی از تعسر است. از سویی با استثنا شدن فوت شاهد اصل یا شاهد اصلی در ماده ۲۳۱ قانون آیین دادرسی مدنی، دیگر موارد یادشده در بالا به‌عنوان مصادیق تعذر و تعسر بیان شده است (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ص. ۱۰۲). این دوگانگی در بیان مقنن در وهله نخست شاید بیان‌کننده این باشد که فوت شاهد اصلی از لحاظ منتفی شدن حضور و ادای گواهی ایشان خارج از محدوده تعذر و تعسر است؛ زیرا تعذر و تعسر از جمله مواردی است که می‌توان حتی با مشقت آن‌ها را برطرف کرد و به‌نوعی از شاهد اصل، تحصیل اطلاعات کرد. قانون آیین دادرسی مدنی در مواد ۲۴۴ و ۲۴۵ به معذور بودن گواه از حضور در دادگاه اشاره کرده و بیان داشته است که قاضی در محل اقامت وی حضور می‌یابد و گواهی او را استماع می‌کند. در ادامه، ماده ۲۴۵ بیان می‌دارد چنانچه قاضی در مقر دادگاه دیگری مقیم باشد، می‌توان از مقر دادگاه او درخواست استماع گواهی کرد و گواهی استماع شهادت او از مقر شاهد توسط مقام قضایی همان دادگاه به مقر دادگاه درخواست‌کننده فرستاده شود. در چنین وضعیتی، مقنن تفکیکی نیمه‌تمام را معرفی می‌کند و آن اینکه، شاهد اصلی به‌خاطر معذور بودن از حضور در دادگاه نتواند حاضر شود و ادای گواهی کند؛ البته این عدم حضور در همان محدوده می‌تواند به‌عنوان مصداقی برای عذر آوردن و مشمول ماده ۲۴۴ شدن باشد؛ زیرا اگر شاهد در همان محدوده استقرار دادگاه باشد و نتواند حضور یابد، تنها عذر ایشان بعد مسافت نیست، بلکه ظاهر در عذری دیگر است که از آن جمله عدم امکان حضور در دادگاه و دادرسی است. بنابراین، ماده ۲۴۴ نوعی از عذر را به‌صورت مصداقی معرفی می‌کند درحالی‌که اگر وحدت دیدگاه مقنن را در تنقیح ماده ۲۳۱ قانون یادشده در نظر داشته باشیم، درمی‌یابیم که مواد ۲۴۴ و ۲۴۵ قانون نیز وقتی درباره همان مطالب صحبت به میان آورده است، با همان دیدگاه بیانات و اراده مقنن را معرفی می‌کند. پس ماده ۲۴۵ هم باید در ادامه همان ماده و ناظر بر رویکردهای تعذر و تعسر باشد، اما با توجه به اینکه در ماده ۲۴۵ صحبت از استماع شهادت شاهد دوم به‌واسطه بعد مسافت به میان می‌آید و مقنن به قاضی اختیار داده است که خودش یا قاضی دادگاه دیگری که در

محدوده قضایی اقامت شاهد قرار دارد، اظهارات شهود را استماع و به دادگاه درخواست کننده ارسال کند، می‌توان این‌گونه استظهار کرد که مسئله عدم حضور شاهد به هر دلیلی که برای او مشقت‌بار باشد، عذری برای حضور و ادای گواهی شمرده می‌شود و مسئله بعد مسافت و دوری از محل دادگاه تعسر شمرده می‌شود. بنابراین، در نظر مقنن، بعد مسافت، بیماری و عوارض خارجی که به واسطه عذر شخص خاصی نباشد و قهری باشد، ناظر بر تعسر است و دیگر اعذاری که شاهد اصلی به واسطه آن نمی‌خواهد یا نتواند در دادگاه حاضر شود از جمله مصادیق تعذر شمرده می‌شود، اما باز هم یک نقص در بیان قانون‌گذار وجود دارد و آن اینکه، همه موارد تعذر و تعسر را ناظر بر عدم حضور شاهد اصل بیان کرده در حالی که افزون بر عدم حضور، مسئله عدم ادای شهادت نیز در میان است و ممکن است شاهد اصلی در محدوده حضور داشته باشد، اما بنا به دلایل و اعذاری نتواند یا نخواهد شهادت دهد. مسئله مزبور مورد اشاره مقنن قرار نگرفته است در حالی که روایتی دال بر این مطلب وجود دارد که امام معصوم (صلوات‌الله علیهم اجمعین) فرمود اگر شاهدی که حتی پشت ستون مسجد ایستاده، نخواهد گواهی دهد، گواهی شاهد بر شهادت او پذیرفته می‌شود و آن شهادت اصالت دارد (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص. ۲۵۶؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۱، ص. ۷). پس باید در نظر داشت که تعسر ناظر بر عسرت ناشی از بعد مسافت است و تعذر شامل بقیه اعذاری می‌شود که شاهد به هر دلیلی نمی‌خواهد به واسطه آن حتی اگر در مقر دادگاه حضور داشته باشد، به ادای شهادت مبادرت ورزد. این معنی از قید ماده ۲۴۶ قانون آیین دادرسی مدنی به خوبی مستفاد می‌شود. در چنین مواردی ممکن است خود دادگاه در راستای صعوبت و مشقتی که عذر برای شاهد اصل شمرده می‌شود، به دو صورت نیابت قضایی یا حضور خود قاضی در محل شاهد اصلی و همچنین، از راه‌های دیگر به اثبات دلیل بپردازد. از این رو می‌بینیم که پس از معرفی شاهد و مشخص شدن عذر شاهد، مقام قضایی است که ابتکار عمل را به دست می‌گیرد. از بررسی مواد قانونی مختلف، تعذر یا تعسر به‌عنوان مبنایی برای اثبات دلیل مستفاد می‌شود که در زیر مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این باره چند نکته شایان توجه است.

نخست، برخلاف ماده ۱۳۲۰ قانون مدنی و ماده ۱۸۸ قانون مجازات اسلامی که لسان مصداقی دارند، ماده ۲۳۱ قانون آیین دادرسی مدنی به بیان ضابطه پرداخته و به‌صراحت تعذر و تعسر را پیش‌شرط پذیرش شهادت بر شهادت قرار داده است.

از نظر قانون‌گذار، هر عاملی که موجب تعذر حضور شاهد اصل شود، سبب پذیرش شهادت

فرع می‌شود. به عبارت دیگر، آنچه مهم و ملاک است، متعذر شدن حضور شاهد است و عامل آن خصوصیتی ندارد (حسن‌زاده، ۱۳۹۱، ص. ۱۰۱). با این حال، درباره شمول مواد بالا به مواردی مانند عدم تمایل شاهد به حضور یا امتناع از حضور به خاطر خوف از ایجاد مزاحمت اختلاف نظر وجود دارد. برخی مواد یادشده را نیز شامل مصادیق گفته شده می‌دانند (امامی، ۱۳۷۶، ج ۶، ص. ۲۰۲؛ حیاتی، ۱۳۹۰، ص. ۴۲۶؛ مهاجری، ۱۳۸۰، ب، صص. ۱۵۵-۱۸۳).

برخی با این استدلال که ضابطه مواد بالا تعذر حضور شاهد است در حالی که در مواردی که شاهد تمایل به حضور ندارد یا به دلیل خوف از مزاحمت یا هر مطلب دیگر از حضور امتناع می‌کند، حضور شاهد متعذر نیست و شهادت شهود را در این باره نمی‌پذیرند (حسن‌زاده، ۱۳۹۱، ص. ۱۰۲؛ دیانی، ۱۳۸۶، ص. ۱۹۶).

به نظر می‌رسد با توجه به اینکه ضابطه پذیرش شهادت بر شهادت، تعذر یا تعسر است که در ماده ۲۳۱ قانون آیین دادرسی مدنی مورد تأکید قرار گرفته است و از سویی مصادیق برشمرده در مواد فوق جنبه تمثیلی دارند، پذیرش دیدگاه نخست به صواب نزدیک تر است.

دوم، پیش شرط پذیرش شهادت بر شهادت، تحقق تعذر و تعسر است و بدون آن نمی‌توان به شهادت بر شهادت تمسک جست. بنابراین، «هرگاه شاهد اصلی فوت نموده و مانع از حضور نداشته باشد یا امتناع از شهادت نیز ننماید، شاهد فرعی در دادگاه پذیرفته نمی‌شود و گفتار او معتبر نخواهد بود.» (امامی، ۱۳۷۶، ج ۶، ص. ۲۰۲). از بیان دو ماده معلوم می‌شود که شهادت بر شهادت فقط در موارد تعذر حضور شاهد اصل پذیرفته می‌شود و با حضور شاهد اصل و ادای شهادت او، گواهی بر گواهی منتفی است. به عبارت دیگر، بر اساس این مواد، گواهی بر گواهی مشروط به تعذر حضور شاهد اصل است و از این رو وضعیت حقوقی با نظر مشهور در فقه هماهنگ است (حسن‌زاده، ۱۳۹۱، ص. ۱۰۰).

سوم، از آنجا که لازمه استناد به شهادت بر شهادت، تحقق تعذر و تعسر است، تعذر و تعسر نیز باید به اثبات برسد و صرف ادعای فوت شاهد یا بیماری و مسافرت وی کافی نیست. از این رو استنادکننده به شهادت بر شهادت باید مدرکی محکمه‌پسند مانند گواهی فوت شاهد یا گواهی پزشک و... به دادگاه ارائه کند.

۳.۲.۲. نَعذر و تعسر در تأمین دلیل

تأمین دلیل نیز یکی از موارد اثبات دلیل است که پیش شرط آن تعذر و تعسر به شمار می‌رود. مطابق ماده ۱۴۹ قانون آیین دادرسی مدنی «در مواردی که اشخاص ذی‌نفع احتمال دهند که در آینده استفاده از دلایل و مدارک دعوی آنان از قبیل تحقیق محلی، کسب اطلاع از مطلعین و استعلام نظر کارشناسان یا دفاتر تجاری یا استفاده از قراین و امارات موجود در محل یا دلایلی که نزد طرف دعوی یا دیگری است، متعذر یا متعسر خواهد شد، می‌تواند از دادگاه درخواست تأمین آن‌ها را بنمایند. ...».

علت و فلسفه وجودی تأمین دلیل، امکان تعذر یا تعسر استفاده از دلایل در آینده است. از این رو در صورتی می‌توان تأمین دلیل را از دادگاه تقاضا کرد که طبیعت دلیل به گونه‌ای باشد که امکان استفاده از آن دلیل در آینده غیرممکن یا بسیار سخت باشد (کریمی، ۱۳۹۱، ص. ۱۱۹). متقاضی تأمین دلیل باید امکان تعذر یا تعسر را برای دادگاه تشریح کند تا دادگاه این ادعا را ارزیابی کند و در صورت صحت آن، درخواست تأمین دلیل را بپذیرد و به ثبت و ضبط دلیل پردازد (کریمی، ۱۳۹۱، ص. ۱۲۱). برای اینکه بتوان به درخواست تأمین دلیل رسیدگی کرد، احراز اینکه مدرک مورد تأمین به‌عنوان دلیل در آینده مورد استناد قرار خواهد گرفت، مستلزم رسیدگی به اثبات وجود دلیل است و اینکه دلیل یادشده در محکمه برای اثبات موضوع مورد استناد قرار گیرد. در چنین موقعیتی است که احراز اولیه شرایط یادشده نوعی از اثبات وجود دلیل را محقق می‌سازد. درحقیقت، تأمین دلیل خود از اثبات وجود آن دلیل نشئت می‌گیرد؛ زیرا ممکن است این دلیل بعداً مکتوم، غیرقابل دسترس یا معدوم شود. مثال بارز این‌گونه تأمین دلیل تغییر شغل در املاک تجاری اجاره داده شده است. ممکن است فرد در منطقه تجاری خاصی، شغلی متناسب با دیگر کسب‌وکارهای هم‌تراز در محدوده را برگزیند و تغییر به مورد مزبور کند. در اینجا اگر تأمین دلیل گرفته نشود، بعد از طرح دعوی مالک یا کسبه به‌راحتی می‌تواند موضوع کسب در مغازه تجاری را به موضوع پیشین در بیاورد و باعث رد دعوی شود. پس تأمین دلیل منجر به لزوم اثبات دلیلی که در آینده شاید به آن دسترسی نباشد، می‌شود.

هرگاه قرار تأمین صادر شود، دادگاه می‌تواند اجرای آن را به این افراد واگذار کند. الف.

دادرس علی‌البدل، ب. مدیر دفتر دادگاه و ج. شخص قاضی صادرکننده رأی هنگامی که تأمین دلیل مبنای حکم باشد. عضو مجری قرار موظف است فقط آنچه را مورد نظر متقاضی است، صورت‌برداری کند نه بیشتر و نه کمتر. برای مثال، اگر موضوع اجرای قرار تحقیق از شهود در موضوعی خاص باشد، حق ندارد درباره مسائل دیگر از شهود تحقیق کند یا اگر موضوع اجرای قرار صورت‌برداری از اسناد معینی باشد، حق ندارد افزون بر آن اسناد، از سندهای دیگر که مورد تقاضا نیستند، صورت‌برداری کند. گاه ممکن است تقاضای تأمین دلیل هم‌زمان برای چند دلیل باشد. برای مثال، تصادفی واقع و خسارتی به خودرو وارد شده است. در این مورد متقاضی می‌تواند از دادگاه تقاضای تأمین دلیل برای «شهادت شهود»، «معاینه محل» و «جلب نظر کارشناس» کند.

۴.۲.۲. تعذر و تعسر در تحقیق محلی و قرار معاینه محل

در این بخش به دلیل تعذر و تعسری که درباره دیگر دلایل وجود دارد، دادگاه می‌تواند رأساً یا به درخواست یکی از طرفین، قرار تحقیق محلی یا معاینه محل را صادر کند. در اینجا می‌بینیم که حتی بدون درخواست طرفین دعوی، برای اینکه قاضی مکلف است دعوی را فیصله دهد و فصل خصومت کند، به اثبات دلیل مبادرت می‌کند. باید دانست که توجه قاضی به دلایل ابرازی و نیز دلایلی که تشخیص می‌دهد اثبات وجود آن‌ها در رأی صادره تأثیرگذار است، منعی در قانون ندارد که رأساً به اثبات این دلایل بپردازد، بلکه آنچه ممنوع است، عدم توجه به دلایلی است که در رأی صادره مؤثر است و روند پرونده را تحت تأثیر قرار می‌دهد.^۱ درحقیقت، هنگامی که در تحقیقات محلی به شهودی اشاره شود که شاهد واقعه بودند و اکنون در دسترس نیستند و به صورت کلی مفقود شده‌اند، از جمله موارد عذری است که می‌تواند از قرائن مثبت باشد و در روند پرونده تغییر کلی ایجاد کند. پس لزوم اثبات این دلیل از مبنای یادشده در ماده فوق به خوبی برمی‌آید.

۳. عدالت

دادرسی بستر اصلی اجرای عدالت است و غایت اصلی و هدف نهایی از دادرسی برپایی قسط و

۱. این معنی از رأی ۲۵/۹/۹۳۰۹/۶۳۴ به خوبی برمی‌آید که عدم توجه به دلایل ابرازی را در صورتی که تأثیری در جریان پرونده نداشته باشد، از موجبات تخلف انتظامی قضات نمی‌داند؛ یعنی دلایلی مورد اثبات قرار می‌گیرند که وثوق به تأثیر آن‌ها در سرنوشت دعوی نزد مقام قضایی احراز شود.

عدل است. عدالت را می‌توان از دو منظر به‌عنوان مبنای توجیه اثبات دلیل شناخت. نخست، حق دادخواهی و دوم، تکلیف به دادرسی.

۱.۳. حق دادخواهی و دسترسی به عدالت

حق دادخواهی از جمله حقوق اولیه همه افراد به‌شمار می‌رود تا در مواردی که حقوق و آزادی‌های آنان در معرض تجاوز قرار گرفت، برای احیای آن، امکان مراجعه به مراجع صالح قضایی را داشته باشند (هاشمی، ۱۳۸۴، ص. ۲۹۴). در تعریف حق دادخواهی گفته شده است: «چنانچه حقوق و آزادی‌های اساسی شخص در معرض تهدید قرار گرفته یا به آن تجاوز شود، می‌تواند از مرجع صلاحیت‌دار قانونی درخواست جبران خسارت وارده را نموده و مراجع مذکور بی‌غرضانه و در کمال استقلال، در یک دادرسی عادلانه به ادعای وی رسیدگی کرده و در صورت اثبات، رأی مقتضی را صادر نمایند» (مؤذن‌زادگان، ۱۳۷۷، ص. ۱۳۶).

حق دادخواهی اقتضا می‌کند که هر فردی هنگامی که حق قانونی وی تضییع شد، به مرجعی صالح دسترسی داشته باشد و تظلم‌خواهی کند (عباسی، ۱۳۹۵، ص. ۲۵۰؛ طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۹۰، ص. ۶۷)؛ زیرا می‌توان گفت «تجلی خاص و دارا بودن یک حق به این است که اگر مورد نقض واقع شد، از طریق مطمئن قانونی قابل جبران باشد و این طریق مطمئن همان سازوکارهای از پیش تعیین‌شده است که وجدان جمعی جامعه نسبت به منصفانه بودن آن متقاعد گردیده است» (فضایلی، ۱۳۹۳، ص. ۱۶۰).

اصل ۳۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مقرر می‌دارد «دادخواهی حق مسلم هر فرد است و هرکس می‌تواند به‌منظور دادخواهی به دادگاه صالح رجوع نماید. همه افراد ملت حق دارند این‌گونه دادگاه‌ها را در دسترس داشته باشند و هیچ‌کس را نمی‌توان از دادگاهی که به‌موجب قانون حق مراجعه به آن را دارد، منع کرد». همچنین، در بند ۱ اصل ۱۵۶ قانون اساسی، یکی از وظایف قوه قضائیه رسیدگی و صدور حکم درباره تظلمات، تعدیات، شکایات، حل و فصل دعاوی و رفع خصومات است. در نظام حقوق بین‌الملل، مواد ۸ و ۱۰ اعلامیه جهانی حقوق بشر (۱۹۴۸)، ماده ۱۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی (۱۹۶۶)، بند ۱ ماده ۶ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر (۱۹۵۰) و بند ب ماده ۱۹ اعلامیه اسلامی حقوق بشر (۱۳۶۹) نیز به این اصل اختصاص یافته است.

حق دادخواهی شامل امور مهمی مانند دسترسی به قاضی، حق فهم پدیده حقوقی به زبان ساده، حق آگاه‌سازی شهروندان و به‌ویژه دادخواهان، حق دادگستری سریع و ارزان و حق بهره‌مندی از معاضدت حقوقی و قضایی می‌شود. این حق امروزه تنها شامل شنیدن ماهیت ادعا نیست و حق شنیدن اموری غیر از ماهیت دعوی را نیز دربرمی‌گیرد. در این معنا، حق دادخواهی، حق آیین‌های دادرسی است (محسنی، ۱۳۹۶، ص. ۵۳۴).

لازمه حق دادخواهی و دسترسی به محاکم و دفاع از دعاوی، فراهم ساختن امکان اثبات و ارائه دلیل به دادخواه است. این حق حالت اطلاق دارد و شامل اثبات دعوی با استناد به ادله غیرمستقیم نیز می‌شود و دادخواهی را نباید در ادله مستقیم محدود کرد. به این ترتیب، اثبات دلیل از آثار اجتناب‌ناپذیر اصل دادخواهی به شمار می‌رود. با این تفسیر، اصحاب دعوی حق دارند در صورت عدم دسترسی به دلایل اصلی، به‌موجب ادله دیگر به اثبات دلیل و سپس اثبات مدعای خود بپردازند.^۱

۲.۳. تکلیف به دادرسی

دادرسی یکی از مسائل بنیادینی است که دادگاه‌ها باید در فرایند رسیدگی به دعاوی مدنظر قرار دهند. بعضی از صاحب‌نظران حقوق را هنر دادگستری نامیده‌اند؛ یعنی نه تنها اجرای عدالت هدف غایی حقوق است، بلکه موضوع کار و وظیفه دادرسان نیز هست. وظیفه دادرس در دعاوی این است که سهم متناسب هریک از دو طرف نزاع را در مالکیت، حقوق، تعهدات، صلاحیت و... تعیین کند و به هرکس آنچه را شایسته است، بدهد. قانون‌گذار و دیگر حقوق‌دانان، معاونان و دستیاران قضات در این توزیع عادلانه هستند. پس حقوق را باید هنر توزیع نامید (کاتوزیان، ۱۳۷۶، ص. ۵۴). در حقوق اسلامی عدالت به‌عنوان یک اصل در دادرسی اسلامی مورد تأکید فراوان قرار

---

۱. گفتنی است که بررسی مبنای عدالت در لزوم اثبات ادله به معنای این نیست که این مبنا نمی‌تواند در دیگر امور قدرت اثباتی داشته باشد، بلکه در خیلی از مسائل می‌توان با تکیه بر مبنای عدالت، چنانچه تناسب بحث صغروی و کبروی رعایت شده باشد، به اثبات نظریه پرداخت، اما درباره موضوع جاری از این‌رو حائز اهمیت است که در رعایت عدالت طرفینی است و در خصوص ارائه اسنادی که غیرقابل دسترس یا مکتوم بوده یا بعداً تشخیص داده شده است که در سرنوشت دعوی مؤثر قرار می‌گیرد، می‌توان به مبنای یادشده استناد کرد تا لزوم اثبات دلیل تازه کشف‌شده را مطابق تفسیر فوق مورد بررسی قرار داد و وجود و مؤثر بودن آن را احراز کرد.

گرفته است و آیات^۱ و روایاتی^۲ که بر این اصل تأکید می‌کند، بسیار است. قسط و عدالت قضایی اسلام نه تنها مسلمانان، بلکه همه انسان‌ها را شامل می‌شود (فرح‌زادی، ۱۳۷۹، ص. ۴۳). براین اساس، در بخشی از اصل ۱۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران آمده است: «... دولت جمهوری اسلامی ایران و مسلمانان موظف‌اند نسبت به افراد غیرمسلمان با اخلاق حسنه و قسط و عدل اسلامی عمل نمایند و حقوق اسلامی آنان را رعایت کنند».

البته رعایت عدالت هم در قوانین ماهوی و هم در قوانین شکلی ضروری است. به بیان دیگر، راه حصول اطمینان از اجرای عدالت این است که عدالت در قالب موازین و قواعد روشن تشخیص و تعیین یابد و به‌گونه منصفانه تفسیر و اجرا شود (فضایلی، ۱۳۹۲، ص. ۵۳)، اما اطمینان از اینکه وضع قانون و تفسیر و اجرای آن چنین نتیجه‌ای را به بار می‌آورد، خود در گروهی دسته‌ای دیگر از قواعد و آیین‌هاست که بدون رعایت آن، اطمینان به تضمین عدالت ماهوی مورد نظر حاصل نخواهد شد. از آنجاکه این قواعد بیان‌کننده آیین و سازوکارهای درست قوانین ماهوی است، از آن‌ها به معیارهای شکلی عدالت تعبیر و عدالت حاصل از آن، عدالت شکلی یا آیینی نامیده می‌شود (فضایلی، ۱۳۹۳، ص. ۱۶۰). براین اساس، هیچ نظام حقوقی امروزی نمی‌تواند فارغ از عدالت شکلی باشد و به قواعد ماهوی بسنده کند و درعین حال، نسبت به تحقق عدالت ماهوی اطمینان داشته باشد. عدالت آیینی بر این ایده استوار است که پیش از توجه به محتوای تصمیم قضایی، باید در جریان دادرسی منتهی به اتخاذ آن تصمیم، عدالت مشاهده شود. دادرسی عادلانه نیز از تصمیمات غیرعادلانه مصون نیست، اما احتمال اینکه دادرسی غیرعادلانه به تصمیمی عادلانه منتهی شود، اندک است. عدالت آیینی به اتخاذ تصمیم و اجرای تصمیمات بر مبنای آیین‌های منصفانه تعبیر می‌شود (حیدری، ۱۳۸۹، ص. ۱۲۸). یافته‌های عدالت آیینی بر این بنیان استوار است که مردم باید بتوانند در جریان دادرسی سخن بگویند و ادله خود را ارائه دهند (محسنی، ۱۳۸۷، ص. ۲۸۷).

در عدالت آیینی دادگاه باید نسبت به طرفین مخاصمه، امکان عادلانه ارائه دلیل و اثبات دعوی را فراهم آورد. اثبات دلیل را می‌توان لازمه تحقق دادرسی عادلانه و عدالت آیینی دانست؛ زیرا عدالت اقتضا می‌کند اشخاص در صورت عدم دسترسی به دلیل، آن را به اثبات برسانند و عادلانه

۱. «و اذا حکمتم بین الناس أن تحکموا بالعدل» (نساء، ۵۸). «و ان حکمت فاحکم بین الناس بالقسط» (مائده، ۴۲). «ان الله یامر بالعدل والاحسان» (نحل، ۹۰).

۲. «لا ترال هذه الامة بخیر ما اذا قالت صدقت و اذا حکمت عدلت».

نیست که شخص به این خاطر از دادخواهی و دادرسی محروم شود.

۳.۳. حمایت از محجوران

در این بخش وضعیت اثبات ادله از طرف قاضی صورت می‌پذیرد و تکلیف اولیه هرگونه تحقیقی برای کشف حقیقت صورت می‌گیرد. برخلاف ماده ۱۹۹ قانون آیین دادرسی مدنی که قاضی را مخیر می‌داند هرگونه تحقیق و اقدامی برای کشف حقیقت به عمل آورد، یک حکم ثانوی است و در صورت عدم کفایت و اتقان ادله طرفین، برای قاضی شک ایجاد می‌شود که برای کشف حقیقت به اثبات ادله می‌پردازد. مورد شایع این بخش، حمایت از افراد محجور است. در قانون امور حسبی به موجب ماده مقررشده، «امور حسبی، اموری است که دادگاه‌ها مکلف‌اند نسبت به آن امور، رسیدگی و اقدام کرده و تصمیمی اتخاذ کنند بدون اینکه رسیدگی به آن‌ها مستلزم وقوع اختلاف و منازعه بین اشخاص و اقامه دعوی از طرف آن‌ها باشد».

برای مثال، تعیین قیمت برای محجوران و تعیین امین برای اداره اموال غایب مقفودالاضر از جمله امور حسبی هستند. در این امور است که دادرسی به‌عنوان نگهبان حقوق عمومی عمل می‌کند و می‌تواند هرگونه تحقیقی را که لازم بداند، انجام دهد (ماده ۱۴ قانون امور حسبی). بنابراین، در امور حسبی مسئله ممنوعیت تحصیل دلیل به‌هیچ‌وجه مطرح نیست و می‌توان پیرو این مسئله به اثبات ادله پرداخت و دلایلی را که برای نیل به حقیقت مورد نیاز است، با تحقیق و بررسی اثبات کرد. گفتنی است که امور مزبور و مناقشات مرتبط با آن مختص امور مدنی است والا هیچ‌کس شک ندارد که اثبات ادله چه رأساً و چه بنا بر درخواست طرفین، نوعی تکلیف عمومی برای قاضی کیفی است.

۴. ضرورت احقاق حق

اینکه هدف دادرسی کشف حقیقت است یا فصل خصومت، خود موضوع مستقلی است که از عهده این تحقیق خارج است، اما حقوق دانان بر اصالت داشتن کشف حقیقت و احقاق حق در دادرسی گرایش دارند (کاتوزیان، ۱۳۹۰، ج ۱، ص. ۱۷۳؛ صدرزاده، ۱۳۸۵، ص. ۱۰؛ واحدی، ۱۳۸۲، ص. ۲۱؛ مدنی، ۱۳۸۶، ص. ۲۵). ماده ۱۹۹ قانون آیین دادرسی مدنی نیز با اعلام تکلیف دادگاه برای کشف حقیقت، گواه و مستند قانونی چنین اندیشه‌ای است. مطابق این ماده، «در تمام امور حقوقی، دادگاه علاوه بر رسیدگی به دلایل مورد استناد طرفین دعوی، هرگونه تحقیق یا اقدامی که برای

کشف حقیقت لازم باشد، انجام خواهد داد»^۱.

در توجیه این نظر گفته شده، محاکمه اساساً رویداد معرفت‌شناختی است و فعالیت قاضی در راستای اثبات دعوی در تحلیل نهایی به مقوله شناخت و مشکلات مربوط به کشف حقیقت بازمی‌گردد. دادرسی پیش از صدور حکم باید نسبت به موضوع دعوی شناخت لازم و کافی را به دست آورد. همین تلاش برای به دست آوردن حقیقت و ضرورت شناخت عناصر موضوعی دعوی است که جریان دادرسی و اثبات دعوی را به تکاپوی معرفتی تبدیل کرده است. قاضی باید حقیقت را در موضوع دعوی کشف و سپس حکم خود را بر پایه آن حقیقت صادر کند (مولودی و همکاران، ۱۳۹۳، ص. ۱۹۲). از سویی اگر بپذیریم فصل خصومت درهرحال واجب و لازم است، چرا خود را تا این حد به زحمت اندازیم و جور رفت‌وآمد و صرف هزینه و تخصیص وقت در دادرسی را بکشیم درحالی‌که می‌توانستیم رایانه‌ای طراحی کنیم که کار قاضی را انجام دهد و حکم هر قضیه را بر اساس برنامه‌ای از پیش تعیین شده، صادر کند. در واقع، اگر قضیه به‌درستی حل‌وفصل نشود، اختلاف هنوز باقی و باب نزاع مفتوح و ماده آن قلع نشده است. این موضوع ذی‌نفع را به طرح دعوی مجدد یا رسیدگی پژوهشی یا فرجامی وامی‌دارد. آنچه مدنظر اصحاب دعوی است، چیزی بیش از فصل خصومت است. آن‌ها می‌خواهند نزاع با دخالت شخص ثالث واقعاً از میان برود نه اینکه قاضی مانند موجودی منفعل گوش به خواسته آن‌ها دهد و سرانجام برای گریز از تعداد بی‌شمار و رو به افزایش پرونده‌ها، ناگزیر به صدور رأی شود که خود نزاع دیگری را از حیث اعتراض و دیگر طرق شکایت از آرا مفتوح می‌کند (محسنی، ۱۳۸۷، ص. ۲۹۵؛ حسینی، ۱۳۸۹، ص. ۱۲۸).

بنابراین، وظیفه قاضی است که در تمام مواردی که دعوایی پیش روی اوست، حق را از باطل تشخیص دهد و اقدام به صدور رأی کند. توفیق قاضی در اقدام مزبور و کسب نتیجه مطلوب منوط به این است که از ادعاها، ادله و استدلال‌ات هریک از متخاصمان مطلع شود. این موضوع مستلزم

۱. البته مضمون این ماده سابقاً در سال ۱۳۵۶ در ماده ۸ قانون اصلاح پاره‌ای از قوانین دادگستری بدین صورت مقرر شده بود «در رسیدگی به تمام دعاوی حقوقی، ارزش و موعد اقامه دلایل برای اصحاب دعوی همان است که در قانون آیین دادرسی مدنی پیش‌بینی شده [است]، ولی دادگاه می‌تواند هرگونه تحقیق یا اقدامی را برای کشف واقع به عمل آورد. در مواردی که بر دادگاه معلوم باشد استاد یا تقاضای یکی از طرفین مؤثر در اثبات نیست، دادگاه می‌تواند با استدلال از ترتیب اثر دادن آن خودداری کند».

این است که طرفین نزاع و اختلاف در موقعیتی قرار گیرند که فرصت و امکان طرح آزادانه ادعاها، ادله و استدلالات خود را داشته باشند و بتوانند ادعاها، ادله و استدلالات رقیب را مورد مناقشه قرار دهند (شمس، ۱۳۸۱، صص. ۶۳ و ۷۰).

حال که هدف از دادرسی احقاق حق است، اثبات دلیل از لوازم این احقاق حق به شمار می‌رود. طرفین باید از فرصت و امکان لازم برای اثبات ادعا به کمک ادله برخوردار باشند و چنانچه به دلیل مثبت ادعای خود دسترسی نداشته باشند، به کمک دلایل دیگر قادر به اثبات دلیل خود باشند. احقاق حق اقتضا می‌کند این فرصت به آنان اعطا شود، اما اگر اثبات دعوی منحصر به ادله مستقیم شود و فرصت اثبات دلیل سلب شود، دست قاضی در احقاق حق بسته و با محدودیت جدی روبه‌رو می‌شود.

۱.۴. رعایت اصل تناظر

اصل تناظر در دادرسی از جمله نهادهای لازم برای دادرسی عادلانه است. درحقیقت، به واسطه اصل تناظر، طرفین فرصت و امکان طرح ادله مورد استناد خود و نیز دفاع در برابر خواسته‌های طرف مقابل را دارند. طبق اصل تناظر، طرفین رسیدگی باید از ادعاها و دلایل استنادی طرف مقابل در روند رسیدگی پرونده مطلع باشند تا به نحو احسن و با اطلاع از مدارک و دلایل بتوانند در راستای دفاع از حقوق خویش برآیند. طبق این اصل، برای صدور رأی باید طرفین رسیدگی الزاماً به جلسات رسیدگی دعوت شوند تا فرصت دفاع از خویش و ارائه دلایل و مدارک را داشته باشند و نمی‌توان بدون اینکه طرفین دعوی را به جلسه رسیدگی دعوت کرد، تنها بر اساس ادعای مدعی به صدور رأی اقدام کرد. طبق اصل تناظر، فرصت حضور در جلسه رسیدگی و اطلاع از تاریخ آن باید به هر دو طرف دعوی ابلاغ شود و اگر تاریخ جلسه رسیدگی به یکی از طرفین به‌طور صحیح و قانونی و طبق قانون آیین دادرسی مدنی ابلاغ نشده باشد، امکان تشکیل جلسه رسیدگی فراهم نمی‌شود و تشکیل جلسه رسیدگی به زمان دیگری موکول می‌شود تا ابلاغ به‌طور درست صورت گیرد و طرفین به‌صورت مساوی در راستای دفاع از حقوق خویش برآیند. اصل تناظر تنها مربوط به شرایط عادی که فرصت دفاع فراهم باشد، نیست، بلکه شامل زمان اضطراری که باید فرصت آماده کردن بعضی اسناد و مدارک و حضور فرد یا شاهد فراهم شود نیز می‌شود. اصل تناظر از دستاوردهای حقوق طبیعی است که بر اراده حکومت ترجیح دارد (حیدری، ۱۳۹۶،

ص. ۸۶). با چنین رویگری می‌توان اصل تناظر را به‌عنوان یکی از مبانی اثبات ادله در دادرسی مدنی استظهار کرد.

از سویی همیشه این‌گونه نیست که همه ادله اثبات در وهله ابتدایی رسیدگی به موضوع حقوقی موجود باشد، بلکه ممکن است بعضی دلایل مفقود، مکتوم یا معدوم شده باشند. در چنین وضعیتی، با کشف حقیقت یادشده در بخش پیشین به‌واسطه ماده ۱۹۹ قانون آیین دادرسی مدنی و نیز ضرورت اثبات دعاوی و پرهیز از انسداد اثبات در دادرسی، باید فرصت برای طرفین فراهم باشد که در صورت موارد یادشده، امکان اثبات دلایل برای آن‌ها فراهم باشد. ازاین‌رو رعایت اصل تناظر به‌عنوان یکی از مبانی اثبات ادله در دادرسی مطرح است.

در این باره فقدان اسناد و مدارک و وصیت‌نامه مکتوب مورد استناد یکی از طرفین می‌تواند معیاری برای اثبات دلیل قرار گیرد. در حقیقت با فقدان این اسناد و مدارک و گمان به وجود آن‌ها، اثبات وجود ادله موضوعیت می‌یابد و اصل لزوم اثبات اینکه دلیلی وجود دارد و اثبات اینکه فلان دلیل وجود دارد از جمله مواردی است که تحت عمومات لزوم اثبات ادله به کار می‌رود.

۱.۱.۴. فقدان اسناد و مدارک

ارائه اسناد در دادرسی از امهات دادرسی عادلانه است. درحقیقت، هریک از اصحاب دعوی که بخواهد به سندی استناد کند، باید از پیش آن سند موجود و در دسترس باشد، اما گاه اگر این تکلیف مطلق و بی‌قیدوشرط تصور شود، نوعی بی‌عدالتی را به همراه خواهد داشت. شاید در این راستا باشد که در انتهای ماده ۹۶ قانون آیین دادرسی مدنی مقرر شده است «... در صورتی که خوانده به‌واسطه کمی مدت یا دلایل دیگر نتواند اسناد خود را حاضر کند، حق دارد تأخیر جلسه را درخواست نماید. چنانچه دادگاه درخواست او را مقرون به صحت دانست، با تعیین جلسه خارج از نوبت، نسبت به موضوع رسیدگی می‌نماید». همان‌طور که ملاحظه می‌شود، اگر خوانده به‌واسطه کمی مدت یا دلایل دیگر نتواند اسناد را حاضر نماید، مستنبت این معنی است که دلایل دیگر می‌تواند شامل مکتوم یا غیرقابل دسترس نیز باشد. در این مرحله است که لزوم اثبات وجود ادله و آن سندی که مکتوم یا غیرقابل دسترس است، به میان می‌آید. در ادامه، ماده ۹۷ قانون یادشده مقرر می‌دارد «در صورتی که خوانده تا پایان جلسه اول دادرسی دلایلی اقامه کند که دفاع از آن برای خواهان جز با ارائه اسناد جدید مقدور نباشد، در صورت تقاضای خواهان و تشخیص موجه

بودن آن از سوی دادگاه، مهلت مناسب داده خواهد شد». در این ماده ملاحظه می‌شود که ارائه اسناد جدید در صورت تشخیص موجه بودن بودن آن از سوی دادگاه اجازه داده می‌شود. این مسئله غیر این نمی‌تواند باشد که برای دادگاه وجود و لزوم اثبات ادله جدید محرز شود. درحقیقت، با قراین اولیه برای دادگاه احراز می‌شود که چنین مدرکی وجود دارد و در دعوی مؤثر است. این‌ها همگی مصادیق لزوم اثبات ادله است که یکی از شئون ذاتی دادرسی به شمار می‌رود. در مورد یادشده الزامی به تحصیل دلیل نیست، ولی مختصراً اثبات ادله نزد مقام قضایی صورت می‌گیرد تا محرز شود که چنین ادله‌ای چگونه در صورت وجود در دعوی مؤثر خواهد بود.

۲.۱.۴. فقدان وصیت‌نامه مکتوب

وصیت عقدی است که به موجب آن، موصی (وصیت‌کننده) نسبت به اموال یا دارایی خود برای شخص یا اشخاصی پس از مرگ خود تعیین تکلیف می‌کند. به شخصی که وصیت می‌کند، موصی و به کسی که به نفع او وصیت تملیکی شده است، موصی‌له گفته می‌شود. در قانون امور حسبی برای وصیت‌نامه مورد پذیرش در دادگاه‌ها سه شکل پیش‌بینی شده است.

۱. وصیت‌نامه خودنوشت.

۲. وصیت‌نامه رسمی.

۳. وصیت‌نامه سری.

هر سندی که خارج از این سه شکل باشد، به‌عنوان وصیت‌نامه پذیرفته نمی‌شود. باوجوداین، هرگاه اشخاص ذی‌نفع (ورثه) به وجود وصیت‌نامه اعتراف کنند، دادگاه آن را رد نمی‌کند. وصیت‌نامه باید کتبی باشد تا بتوان در دادگاه به آن استناد کرد. وصیت شفاهی پذیرفته نمی‌شود؛ یعنی با شهادت نمی‌توان وصیت را اثبات کرد؛ البته قاعده تقسیم‌بندی وصیت به نسبت شهود در فقه امامیه و در حقوق فراملی برخی ایالت‌های آمریکا نیز به چشم می‌خورد (دادمرزی، ۱۳۹۶، ص. ۹۹). اگر وجود وصیت‌نامه محرز شود، ولی مکتوم یا غیرقابل دسترس باشد، اثبات ادله پیش می‌آید. در این طریق ممکن است عده‌ای از ورثه با قراینی نزد مقام قضایی، وجود وصیت‌نامه مکتوب را محرز کنند، اما کشف این سند به‌عنوان یکی از مصادیق ادله، لازم است اثبات شود؛ حتی اگر به شکل مورد پذیرش قانون‌گذار نباشد. چنانچه اثبات شود که این سند موجود بوده یا آنکه قصد مدول و مفاد آن نیز شده است، لزوم اثبات ادله به وجود می‌آید. شاهد مثال مدعی در

این قضیه، ماده ۱۶ «قانون راجع به طرز تنظیم وصیت‌نامه» مصوب سال ۱۳۱۷ است که مقرر می‌دارد «هر وصیتی که به ترتیب مذکور در این قانون واقع نشده باشد در مراجع رسمی پذیرفته نمی‌شود مگر اینکه اشخاص ذی‌نفع در ترکه، به صحت وصیت اقرار نمایند». ملاحظه می‌شود که وصیت‌نامه‌ای که مطابق این قانون تنظیم نشده باشد، با توجه به مفاد ماده ۱ همین قانون که تنها وصیت‌نامه خودنوشت، سری و رسمی را پذیرفته است، اگر مورد اقرار طرفین قرار گیرد، معتبر خواهد بود (عباسلو و بهرامی، ۱۴۰۱، ص. ۶۵۷). حال این وصیت می‌تواند شفاهی باشد، وصیت به غیر از مورد سه‌گانه بالا باشد یا آنکه درست تنظیم شده باشد، اما در دسترس نباشد. در اینجا اثبات ادله موضوعیت می‌یابد.

نتیجه‌گیری

به‌طور معمول، دلیل اثبات در دسترس استنادکننده و قابل عرضه به دادگاه است، اما مواردی پیش می‌آید که دلیل یا ادله‌ای که موضوع دعوی را ثابت می‌کند، در دسترس نیست و ارائه آن به دادگاه میسر نیست. از این رو لازم می‌آید که دلیل خود به‌عنوان موضوع به اثبات برسد. اثبات دلیل در برخی موارد که امکان دسترسی به دلیل و ارائه اصل آن به دادگاه وجود ندارد، به‌عنوان مقدمه‌ای برای اثبات دعوی اجتناب‌ناپذیر می‌نماید. آنچه در مسیر اثبات دلیل تردید جدی ایجاد می‌کند، این است که اثبات دعوی در گروهی اقامه دلیل است و چنانچه مدعی از ارائه دلیل ناتوان باشد، دعوی بدون دلیل تلقی می‌شود و هرآینه در آستانه بطلان یا بی‌حقی قرار می‌گیرد. اثبات دلیل مبانی متقنی می‌طلبد تا این فرایند دوجندان در دادرسی را توجیه کند. یکی از مهم‌ترین این مبانی که در فقه اسلامی ریشه در قواعدی مانند نفی عسر و حرج و نفی تکلیف ما لایطاق دارد و در حقوق خارجی با نظریاتی مانند فورس ماژور، غیرممکن شدن و هاردشیپ برابری می‌کند، «تعذر و تعسر» است که در برخی مصادیق اثبات دلیل مانند شهادت بر شهادت و تأمین دلیل به رسمیت شناخته شده است. افزون‌بر مبنای فوق، مبانی بنیادین دیگری مانند عدالت و احقاق حق را نیز می‌توان برای توجیه اثبات دلیل معرفی کرد؛ زیرا در پاره‌ای موارد ممکن است ارائه اصل دلیل بنا بر موانع احتمالی میسر نباشد. در این فرض اگر از آن دلیل صرف‌نظر شود، نه تنها عدالت در جریان رسیدگی به‌طور کامل راه نمی‌یابد، بلکه دادرسی در احقاق حق به بن‌بست خواهد رسید. با توجه به این ضرورت، برای حفظ و پاسداشت حقوق اصحاب دعوی، پذیرش اثبات دلیل، عادلانه و در

احقاق حق ضروری به نظر می‌رسد. بنابراین، افزون بر طریق عدم انسداد اثبات در اثبات دعاوی، تعذر و تعسر از مواردی است که سبب تجویز اثبات دلیل در آیین دادرسی مدنی شده است؛ زیرا هنگامی که گواهی گواه مورد انکار قرار می‌گیرد یا اینکه تزامم میان شاهد اصلی و شاهد بر شهادت و نیز لزوم تحقیق محلی و معاینه محل پیش می‌آید یا اینکه فسق و دروغ شهادت شاهی در پرونده مؤثر واقع می‌شود، باید برای مقام قضایی این امکان وجود داشته باشد که اثبات دلایل یادشده را بخواهد و در حیطه اختیارات خود اقدامات لازم را برای کشف حقیقت انجام دهد؛ البته این اثبات دلیل باید در جایی باشد که نفس دلیلی که اثبات می‌شود، هرچند جزئی در سرنوشت دعوی مؤثر باشد.

منابع

- ۱) قرآن کریم.
- ۲) آقایی، بهمن (۱۳۸۷). فرهنگ حقوقی بهمن. چاپ ۴، تهران: گنج دانش.
- ۳) ابن قدامه مقدسی، عبدالله بن احمد (۱۴۱۴ق). الکافی فی فقه الامام احمد (جلد ۴). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ۴) ابن قدامه مقدسی، عبدالله بن احمد (۱۳۸۸ق). المغنی (جلد ۱۰). قاهره: مکتبه القاهره.
- ۵) ابن مازه حنفی، محمود (۱۴۲۴ق). المحيط البرهانی فی الفقه النعمانی (جلدهای ۸ و ۹). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ۶) ابن نجیم مصری، زین الدین (بی تا). الاشباه و النظائر (جلد ۷). بیروت: دارالکتب الاسلامی.
- ۷) ابی عز حنفی، صدرالدین علی بن علی (۱۴۲۴ق). التنبیه علی مشکلات الهدایة (جلد ۴). المملكة العربیة السعودیة: مکتبه الرشد ناشرون.
- ۸) اردبیلی، احمدین محمد (۱۴۰۳ق). مجمع الفائده والبرهان فی شرح ارشاد الاذهان (جلد ۱۲). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۹) امامی، سیدحسین (۱۳۷۶). حقوق مدنی (جلد ۶). تهران: انتشارات اسلامی.
- ۱۰) بستانی، فواد افراهم (۱۳۷۰). فرهنگ ابجدی (ترجمه المنجد الابدی). (رضا مهیار، مترجم). چاپ ۱، تهران: انتشارات اسلامی.
- ۱۱) بهرامی احمدی، حمید (۱۳۸۸). قواعد فقه (مختصر هفتاد و هفت قاعده فقهی حقوقی با تطبیق بر قوانین) (جلد ۱). چاپ ۲، تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- ۱۲) پارساپور، محمدباقر و ذاکری نیا، حانیه (تابستان ۱۳۹۴). اقسام، احکام و آثار معاذیر عدم اجرای قرارداد. پژوهش‌های حقوق تطبیقی، دوره ۱۹، شماره ۲.
- ۱۳) تبریزی، میرزاجواد (۱۴۱۵ق). اسس القضا و الشهادة. چاپ ۱، بی جا: مؤسسه امام الصادق (علیه السلام).
- ۱۴) تلبا، مهدی و ابراهیمی، علیرضا (۱۳۹۶). مقایسه عقیم شدن قرارداد در حقوق کامن لا با فورس ماژور، قاعده عسر و حرج و هاردشیپ. دوفصلنامه علمی حقوق تطبیقی، دوره ۴، شماره ۲. doi:10.22096/law.2018.30743
- ۱۵) جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۷۶). دانشنامه حقوقی (جلد ۴). تهران: امیرکبیر.
- ۱۶) جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۸۱). مبسوط در ترمینولوژی حقوق (جلد ۲). تهران: گنج دانش.
- ۱۷) حسن زاده، مهدی (زمستان ۱۳۹۱). اثر تعذر حضور شاهد برای ادای گواهی. حقوق اسلامی، سال ۹،

شماره ۳۵.

- ۱۸) حسینی، سیدمحمد (پاییز ۱۳۸۹). کشف حقیقت یا فصل خصومت؛ کارکرد قضا. فصلنامه علمی- پژوهشی علوم اسلامی، سال ۵، شماره ۱۹، صص. ۱۲۵-۱۵۱.
- ۱۹) حصری، احمد (۱۴۰۶ق). علم القضا (جلد ۱). چاپ ۱، بیروت: دارالکتب العربی.
- ۲۰) حلی (ابن ادریس)، محمدبن منصور (۱۴۱۰ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی (جلد ۲). چاپ ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۲۱) حلی (علامه)، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۰ق). ارشاد الازهان الی احکام الایمان (جلد ۲). چاپ ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۲۲) حلی (علامه)، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۳ق). قواعد الاحکام فی معرفة الحلال والحرام (جلد ۳). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۲۳) حلی (علامه)، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۷ق). مختلف الشیعة فی احکام الشریعة (جلد ۸). چاپ ۱، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ۲۴) حلی (علامه)، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۳۴۸ق). تبصرة المتعلمین فی احکام الدین (جلد ۲). تهران: انتشارات اسلامیة.
- ۲۵) حلی (محقق)، ابوالقاسم نجم الدین جعفر بن حسن (۱۴۱۵ق). شرایع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام (جلد ۴). چاپ ۱، بی جا: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- ۲۶) حلی (محقق)، ابوالقاسم نجم الدین جعفر بن حسن (۱۴۲۸ق). المختصر النافع فی فقه الامامیه (جلد ۲). قم: مؤسسه المطبوعات الدینیة.
- ۲۷) حلی (فخرالمحققین)، محمد بن حسن بن یوسف (۱۳۸۷ق). ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد (جلد ۴). چاپ ۱، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- ۲۸) حمیتی واقف، احمدعلی (۱۳۸۷). ادله اثبات دعوی. چاپ ۱، تهران: نشر حقوق دان.
- ۲۹) حیاتی، علی عباس (۱۳۹۰). آیین دادرسی مدنی در نظم حقوقی کنونی. چاپ ۲، تهران: میزان.
- ۳۰) حیدری، سیروس (بهار و تابستان ۱۳۸۹). اصل تناظر در حقوق فرانسه و کامن لا. فصلنامه مطالعات حقوقی، شماره ۲، صص. ۱۵۸-۱۲۳. doi:10.22099/jls.2017.24438.2290
- ۳۱) حیدری، سیروس (۱۳۹۶). اصل تناظر در دادرسی اداری با تأکید بر دادرسی دیوان عدالت اداری. مطالعات حقوقی، ۹ (۲)، صص. ۱۱۶-۸۳.
- ۳۲) دادمرزی، سیدمهدی و صادقان ندوشن، مهرداد (۱۳۹۶). مطالعه تطبیقی میزات شهادت در وصیت در فقه و حقوق ایران و آمریکا. پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ۴ (۲)، صص. ۸۷-۱۰۸.

doi:10.22091/csiw.2018.1434.1105

- ۳۳) دارابی، محمدهادی (بهار و تابستان ۱۳۹۴). مطالعه تطبیقی معاذیر اجرای قرارداد در حقوق انگلیس، آمریکا و ایران. مطالعات حقوق تطبیقی، دوره ۶، شماره ۱. doi:10.22059/jcl.2015.54405
- ۳۴) دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۸۵). فرهنگ متوسط دهخدا (جلد ۱). چاپ ۱، تهران: دانشگاه تهران.
- ۳۵) دیانی، عبدالرسول (۱۳۸۶). ادله اثبات دعوی در امور مدنی و کیفری. چاپ ۲، تهران: تدریس.
- ۳۶) سغدی حنفی، علی‌بن حسین بن محمد (۱۴۰۴ق). التنف فی الفتاوی (جلد ۲). بیروت: دارالفرقان.
- ۳۷) شمس، عبدالله (بهار تا زمستان ۱۳۸۱). اصل تناظر. مجله تحقیقات حقوقی، شماره‌های ۳۵ و ۳۶، صص. ۵۹-۸۶.
- ۳۸) شمس، عبدالله (۱۳۹۵). ادله اثبات دعوی، تهران: دراک.
- ۳۹) صدرزاده افشار، محسن (۱۳۸۵). ادله اثبات دعوی در حقوق ایران. چاپ ۴، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ۴۰) صفایی، سیدحسین (پاییز ۱۳۶۴). قوه قاهره یا فورس ماژور. مجله حقوقی (نشریه مرکز امور حقوقی بین‌المللی معاونت حقوقی و امور مجلس ریاست جمهوری)، شماره ۳.
- ۴۱) طباطبایی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۹۰). آزادی‌های عمومی و حقوق بشر. تهران: دانشگاه تهران.
- ۴۲) طباطبایی، سیدعلی (۱۴۰۴ق). ریاض المسائل فی بیان الاحکام بالدلائل (جلد ۲). قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم‌السلام).
- ۴۳) طرابلسی، ابن براج (۱۴۰۶ق). المذهب (جلد ۲). چاپ ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی،
- ۴۴) طوسی، محمدبن علی بن حمزه (۱۴۰۸ق). الوسيلة الی نیل الفضیلة. چاپ ۱، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی (رحمت‌الله علیه).
- ۴۵) طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن (۱۳۸۷ق). المبسوط فی فقه الامامیة (جلد ۸). چاپ ۳، تهران: المكتبة المرتضوية لاحیاء الآثار الجعفریة.
- ۴۶) طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن (۱۳۹۰ق). الاستبصار فیما اختلف من الاخبار (جلد ۴). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ۴۷) طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن (۱۴۰۰ق). النهایة فی مجرد الفقه والفتاوی. چاپ ۲، بیروت: دارالکتب العربی.
- ۴۸) طوسی، ابوجعفر محمدبن حسن (۱۴۰۷ق). تهذیب الاحکام (جلد ۵). چاپ ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ۴۹) عاملی، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۰ق). الروضة البهیة فی شرح اللمعة دمشقیة (محمد کلانتر، المحشی). (۱۰)

- جلد). چاپ ۱، قم: کتاب‌فروشی داوری.
- ۵۰) عباسلو، بختیار و بهرامی، احسان (۱۴۰۱). تشریفات سنتی تنظیم وصیت‌نامه و جایگاه آن در وصیت الکترونیکی؛ مطالعه تطبیقی در حقوق ایران و آمریکا. مطالعات حقوق تطبیقی، ۱۳ (۲)، صص. ۶۵۳-۶۷۴. doi:10.22059/jcl.2022.343373.634360
- ۵۱) عباسی، بیژن (۱۳۹۵). حقوق بشر و آزادی‌های بنیادین. تهران: دادگستر.
- ۵۲) عمید، حسن (۱۳۸۶). فرهنگ عمید. چاپ ۱۸، تهران: امیرکبیر.
- ۵۳) فاضل‌هندی، محمدبن‌حسن (۱۴۱۶ق). کشف‌اللتام والایهام عن قواعد الاحکام (جلد ۱۰). چاپ ۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۵۴) فرح‌زادی، علی‌اکبر (پاییز و زمستان ۱۳۷۹). معرفی اجمالی اصول بنیادین در دادرسی اسلامی. دیدگاه‌های حقوق قضایی، شماره‌های ۱۹ و ۲۰، صص. ۳۷-۸۰.
- ۵۵) فرخنده، علی (۱۳۸۵). تحصیل دلیل در حقوق کیفری. نشریه دادرسی، شماره ۵۷.
- ۵۶) فضایی، مصطفی (۱۳۹۲). دادرسی عادلانه در محاکمات کیفری بین‌المللی. چاپ ۳، تهران: شهر دانش.
- ۵۷) فضایی، مصطفی (پاییز ۱۳۹۳). جایگاه و اصول دادرسی عادلانه در حقوق بشر و دکتترین قضایی اسلام. پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، سال اول، شماره ۱، صص. ۱۷۸-۱۵۹. doi:10.22091/csiw.2015.561
- ۵۸) فیض‌کاشانی، محمدحسن (۱۴۰۱ق). مفاتیح‌الشرايع (جلد ۳). قم: مجمع الذخائر الاسلامیه.
- ۵۹) قرجه‌لو، علیرضا (۱۳۸۵). شهادت بر شهادت در حقوق ایران و انگلیس. الهیات و حقوق، شماره ۲۸، صص. ۶۹-۸۸.
- ۶۰) قمی، محمدبن‌علی بن بابویه (۱۴۰۹ق). من لا یحضره الفقیه (علی‌اکبر غفاری، مصحح و محقق). (جلد ۳). چاپ ۱، تهران: صدوق.
- ۶۱) قیروانی مالکی، ابومحمی عبدالله (۱۹۹۹م). النوادر والزیادات (جلد ۸). بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- ۶۲) کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۶). حقوق و عدالت. مجله نقد و نظر، سال ۳، شماره‌های ۲ و ۳، صص. ۳۴-۵۷.
- ۶۳) کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۰). قواعد عمومی قراردادها (جلد ۴). چاپ ۳، تهران: سهامی انتشار.
- ۶۴) کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۰). اثبات و دلیل اثبات (جلد ۱). چاپ ۷، تهران: میزان.
- ۶۵) کریمی، عباس (۱۳۹۱). ادله اثبات دعوی. چاپ ۳، تهران: میزان.
- ۶۶) ماوردی بغدادی، علی (۱۴۱۹ق). الحاوی الکبیر (جلد ۱۷). بیروت: دارالکتب.
- ۶۷) محسنی، حسن (بهار ۱۳۸۷). عدالت آیینی؛ پژوهشی پیرامون نظریه‌های دادرسی عادلانه مدنی.

- ۶۸) فصلنامه حقوق (مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی)، دوره ۳۸، شماره ۱، صص ۲۸۵-۳۱۹.
- ۶۹) محسنی، حسن (پاییز ۱۳۹۶). اصل دسترسی به عدالت و حق دادخواهی دولت. فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۷، شماره ۳، صص ۵۵۰-۵۳۱.
- ۷۰) محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۸۸). قواعد فقه مدنی (بخش مدنی) (جلد ۲). چاپ ۵، تهران: سمت.
- ۷۱) مدنی، سیدجلال‌الدین (۱۳۸۶). ادله اثبات دعوی. چاپ ۱۰، تهران: پایدار.
- ۷۲) مراغی، سیدمیر عبدالفتاح (۱۴۲۵ق). العناوین الفقهیه. چاپ ۲، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- ۷۳) معین، محمد (۱۳۶۰). فرهنگ فارسی معین (جلد ۱). تهران: چاپخانه سپهر.
- ۷۴) موسوی خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۲۲ق). مبانی تکملة المنهاج؛ القضا و الحدود. قم: مؤسسه احیای آثار امام خویی.
- ۷۵) موسوی گلپایگانی، سیدمحمد رضا (۱۴۰۵ق). کتاب الشهادات (سیدعلی حسینی میلانی، تقریرات). چاپ ۱، قم: المطبعة سیدالشهدا.
- ۷۶) مولودی، محمد و همکاران (بهار و تابستان ۱۳۹۳). تحلیل انتقادی ماهیت ادله تحمیلی در حقوق اثبات دعوی. مطالعات فقه و حقوق اسلامی، سال ۶، شماره ۱۰، صص ۱۹۱-۲۱۰. doi:10.22075/feqh.2017.1915
- ۷۷) مهاجری، علی (۱۳۸۰ الف). شرح قانون آیین دادرسی مدنی (جلد ۲). چاپ ۱، تهران: گنج دانش.
- ۷۸) مهاجری، علی (۱۳۸۰ ب). مبسوط در آیین دادرسی مدنی (جلد ۲). تهران: گنج دانش.
- ۷۹) مؤذن‌زادگان، حسنعلی (۱۳۷۷). حقوق دادخواهی و دفاع در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. مجله دیدگاه‌های حقوقی، شماره ۹، صص ۱۳۱-۱۴۶.
- ۸۰) مؤمن قمی، محمد (۱۳۸۰). مبانی تحریر الوسیلة (جلد ۱). چاپ ۱، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت‌الله علیه).
- ۸۱) نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام (جلد ۴۱). چاپ ۷، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۸۲) نراقی، مولی احمد (۱۴۰۵ق). مستند الشیعة فی احکام الشریعة (جلد ۲). قم: منشورات مکتبة آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.
- ۸۳) واحدی، قدرت‌الله (۱۳۸۲). بایسته‌های آیین دادرسی مدنی. تهران: میزان.
- ۸۴) هاشمی، محمد (۱۳۸۴). حقوق اساسی و آزادی‌های اساسی. تهران: میزان.

References

- 1) Holy Quran
- 2) Abbāsī, Bīzan (1395 SH). Hoqūq-e Bašar va Āzādī-hā-ye Boniādīn [Human Rights and Fundamental Freedoms]. Tehrān: Dādgostar [in Persian].
- 3) Abbāslū, Baḳtīār and Behrāmī, Eḩsān (1401 SH). Tašrīfāt-e Sonnati-ye Tanzīm-e Vosīyat-Nāme va Jāyegāh-e Ān dar Vosīyat-e Elektronikī; Moṭāle‘e-ye Tatbīqī dar Hoqūq-e Īrān va Āmrikā [Traditional Formalities of Will-Making and Its Place in Electronic Will; A Comparative Study in Iranian and American Law]. Moṭāle‘āt-e Hoqūq-e Tatbīqī [Comparative Law Studies], 13 (2), pp. 653-674. doi:10.22059/jcl.2022.343373.634360 [in Persian].
- 4) Abī ‘Ez ḩanafī, Ṣadr al-Dīn ‘Alī ibn ‘Alī (1424 AH). Al-Tanbīh ‘alā Moškelāt al-Hedāya (Volume 4). Al-Mamlaka al-‘Arabiya al-Sa‘ūdīya: Maktaba al-Rašd Nāšerūn [in Arabic].
- 5) Āmelī, Zayn al-Dīn ibn ‘Alī (1410 AH). Al-Rawza al-Bahīya fī Šarḩ al-Loma‘a al-Damašqīya (Moḩammad Kalāntar, al-Moḩaššī). (10 Volumes). 1st ed., Qom: Ketābforūšī Dāvarī [in Arabic].
- 6) Amīd, ḩasan (1386 SH). Farhang-e ‘Amīd [Amid Dictionary]. 18th ed., Tehrān: Amīrkabīr [in Persian].
- 7) Āqā‘ī, Bahman (1387 SH). Farhang-e Hoqūqī Bahman [Bahman’s Legal Dictionary]. 4th ed., Tehrān: Ganj-e Dāneš [in Persian].
- 8) Ardebīlī, Aḩmad ibn Moḩammad (1403 AH). Majma‘ al-Fā‘eda va al-Borhān fī Šarḩ Eršād al-Azhān (Volume 12). Qom: Daftar-e Entesārāt-e Eslāmī [in Arabic].
- 9) Bahramī Aḩmadī, ḩamīd (1388 SH). Qavā‘ed-e Feqh (Mokhtašar-e Haftād va Haft Qā‘ede-ye Feqhī Hoqūqī bā Tatbīq bar Qavānīn) [Jurisprudential Rules (Summary of Seventy-Seven Jurisprudential Legal Rules with Application to Laws)]. Vol. 1, 2nd ed., Tehrān: Dānešgāh-e Emām Šādeq (‘alayh al-salām) [in Persian].
- 10) Bostānī, Fū‘ād Afrām (1370 SH). Farhang-e Abjadī (Tarjome-ye al-Monjad al-Abjadī) [Alphabetical Dictionary (Translation of al-Monjad al-Abjadī)]. (Rezā Mehīār, Translator). 1st ed., Tehrān: Entesārāt-e Eslāmī [in Persian].
- 11) Dādmazī, Sayyed Meḩdī and Šādeqīān Nedūšan, Meḩrdād (1396 SH). Moṭāle‘e-ye Tatbīqī-e Momayyezāt-e Šahādat dar Vosīyat dar Feqh va Hoqūq-e Īrān va Āmrikā [A Comparative Study of the Characteristics of Testimony in Will in Jurisprudence and Law of Iran and America]. Pažūheš-e Tatbīqī-e Hoqūq-e Eslām va Ġarb [Comparative Research of Islamic and Western Law], 4 (2), pp. 87-108. doi:10.22091/csiw.2018.1434.1105 [in Persian].
- 12) Dārā‘ī, Moḩammad ḩādī (Spring and Summer 1394 SH). Moṭāle‘e-ye Tatbīqī-e Ma‘āzer-e Ejrā-ye Qarārdād dar Hoqūq-e Engeliš, Āmrikā va Īrān [A Comparative Study of the Excuses of Contract Execution in English, American and Iranian Law]. Moṭāle‘āt-e Hoqūq-e Tatbīqī [Comparative Law Studies], 6 (1). doi:10.22059/jcl.2015.54405 [in Persian].
- 13) Deḩkodā, ‘Alī Akbar (1385 SH). Farhang-e Mīāna-ye Deḩkodā (Volume 1) [Deḩkhoda’s Medium Dictionary]. 1st ed., Tehrān: Dānešgāh-e Tehrān [in Persian].

- Persian].
- 14) Dīānī, ‘Abd-al-Rasūl (1386 SH). Adale-ye Esbāt-e Davā dar Omūr-e Madanī va Keyfari [Evidence of Claim in Civil and Criminal Matters]. 2nd ed., Tehrān: Tadres [in Persian].
  - 15) Emāmī, Sayyed Ḥasan (1376 SH). Hoqūq-e Madanī [Civil Law]. Tehrān: Enteshārāt-e Eslāmīya [in Persian].
  - 16) Farahzādī, ‘Alī Akbar (Autumn and Winter 1379 SH). Mo‘arefi Ejmālī-e Oṣūl-e Boniādīn dar Dādresī-e Eslāmī [A Brief Introduction to the Fundamental Principles of Islamic Procedure]. Dīdgāh-hā-ye Hoqūqī [Legal Perspectives], Nos. 19 and 20, pp. 37-80 [in Persian].
  - 17) Farroḳše, ‘Alī (1385 SH). Taḥṣīl-e Dalīl dar Hoqūq-e Keyfarī [Evidence Acquisition in Criminal Law]. Naṣriye-ye Dādresī [Judicial Journal], No. 57 [in Persian].
  - 18) Fayz Kāshānī, Moḥammad Ḥasan (1401 AH). Mafātīḥ al-Šarāye‘ (Volume 3). Qom: Majma‘ al-Žakā‘er al-Eslāmīya [in Arabic].
  - 19) Fazā‘ilī, Moṣṭafā (1392 SH). Dādresī-e ‘Ādelāne dar Moḥākemāt-e Keyfarī Bīn-al-Melalī [Fair Trial in International Criminal Courts]. 3rd ed., Tehrān: Šahr-e Dāneš [in Persian].
  - 20) Fazā‘ilī, Moṣṭafā (Autumn 1393 SH). Jāyeḡāh va Oṣūl-e Dādresī-e ‘Ādelāne dar Hoqūq-e Bašar va Doḳṭrīn-e Qazā‘ī-e Eslām [The Place and Principles of Fair Trial in Human Rights and Islamic Judicial Doctrine]. Pažūheš-e Tatbīqī-e Hoqūq-e Eslām va Ġarb [Comparative Research of Islamic and Western Law], 1 (1), pp. 159-178. doi:10.22091/csiw.2015.561 [in Persian].
  - 21) Fazel Hendī, Moḥammad ibn Ḥasan (1416 AH). Kašf al-Leṭām va al-Abḥām ‘an Qawā‘ed al-Aḥkām (Volume 10). 1st ed., Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī [in Arabic].
  - 22) Hamīti Vāqef, Aḥmad ‘Alī (1387 SH). Adale-ye Esbāt-e Davā [Evidence of Claim]. 1st ed., Tehrān: Našr-e Hoqūq-Dān [in Persian].
  - 23) Ḥasan-Zādeh, Mehdi (Winter 1391 SH). “Asar-e Ta‘zor-e Hožūr-e Shahed barā-ye Edā-ye Govāhī” [The Effect of the Impossibility of the Witness’s Presence for Giving Testimony]. Hoqūq-e Eslāmī [Islamic Law], Year 9, No. 35 [in Persian].
  - 24) Hāšemī, Mohammad (1384 SH). Hoqūq-e Asāsī va Āzādī-hā-ye Asāsī [Fundamental Rights and Freedoms]. Tehrān: Mizān [in Persian].
  - 25) Ḥašrī, Aḥmad (1406 AH). ‘Elm al-Qazā (Volume 1). 1st ed., Bayrūt: Dār al-Kotob al-‘Arabī [in Arabic].
  - 26) Ḥayātī, ‘Alī ‘Abbās (1390 SH). Āyīn-e Dādresī-e Madanī dar Nozm-e Hoqūqī-ye Konūnī [Civil Procedure in the Current Legal System]. 2nd ed., Tehrān: Mizān [in Persian].
  - 27) Ḥellī (‘Allāma), Ḥasan ibn Yūsuf ibn Moṭahhar (1348 AH). Tabšerat al-Mota‘allemīn fī Aḥkām al-Dīn (Volume 2). Tehrān: Enteshārāt-e Eslāmīya [in Arabic].
  - 28) Ḥellī (‘Allāma), Ḥasan ibn Yūsuf ibn Moṭahhar (1410 AH). Eršād al-Azhān elā Aḥkām al-Īmān (Volume 2). 1st ed., Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī [in Arabic].

- 29) Ḥellī ('Allāma), Ḥasan ibn Yūsof ibn Moṭahhar (1413 AH). Qawā'ed al-Aḥkām fi Ma'refat al-Ḥalāl wa al-Ḥarām (Volume 3). Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī [in Arabic].
- 30) Ḥellī ('Allāma), Ḥasan ibn Yūsof ibn Moṭahhar (1417 AH). Moḡtalef al-Šī'a fi Aḥkām al-Šarī'a (Volume 8). 1st ed., Qom: Maktab al-A'lām al-Eslāmī [in Arabic].
- 31) Ḥellī (Fakhr al-Moḡhaqqeqīn), Moḡammad ibn Ḥasan ibn Yūsof (1387 AH). Eḡāḥ al-Fawā'ed fi Šarḥ Moškelāt al-Qawā'ed (Volume 4). 1st ed., Qom: Mo'assese-ye Esmā'iliān [in Arabic].
- 32) Ḥellī (Ibn Edrīs), Moḡammad ibn Manšūr (1410 AH). Al-Sarā'er al-Ḥāvi le-Tahrīr al-Fatāwā (Volume 2). 2nd ed., Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī [in Arabic].
- 33) Ḥellī (Moḡhaqqeq), Abū al-Qāsem Najm al-Dīn Ja'far ibn Ḥasan (1415 AH). Šarāye' al-Eslām fi Masā'el al-Ḥalāl wa al-Ḥarām (Volume 4). 1st ed., n.p.: Mo'assese-ye al-Ma'āref al-Eslāmīya [in Arabic].
- 34) Ḥellī (Moḡhaqqeq), Abū al-Qāsem Najm al-Dīn Ja'far ibn Ḥasan (1428 AH). Al-Moḡtašar al-Nāfe' fi Feḡh al-Emāmīya (Volume 2). Qom: Mo'assese-ye al-Maṭbū'āt al-Dīniya [in Arabic].
- 35) Ḥeydarī, Sirūs (Spring and Summer 1389 SH). "Asl-e Tanāzor dar Hoḡūq-e Farānse va Kāmen-Lā" [The Principle of Proportionality in French and Common Law]. Faslnāme-ye Moṭāle'āt-e Hoḡūqī [Journal of Legal Studies], No. 2, pp. 123-158. doi:10.22099/jls.2017.24438.2290 [in Persian].
- 36) Ḥeydarī, Sirūs (1396 SH). Asl-e Tanāzor dar Dādresi-e Edārī bā Takīd bar Dādresi-e Divān-e 'Adālat-e Edārī [The Principle of Proportionality in Administrative Procedure with Emphasis on the Procedure of the Administrative Justice Court]. Moṭāle'āt-e Hoḡūqī [Legal Studies], 9 (2), pp. 83-116 [in Persian].
- 37) Ḥosseynī, Sayyed Moḡammad (Autumn 1389 SH). "Kašf-e Ḥaḡīqat yā Fasle Košūmat; Kārkarde-ye Qazā" [Revealing the Truth or Resolving the Dispute; The Function of Judgement]. Faslnāme-ye 'Elmī-Pažūhešī 'Olūm-e Eslāmī [Scientific-Research Quarterly of Islamic Sciences], Year 5, No. 19, pp. 125-151 [in Persian].
- 38) Ibn Māza Ḥanafī, Maḡmūd (1424 AH). Al-Moḡīṭ al-Borhānī fi al-Feḡh al-No'mānī (Volumes 8 and 9). Bayrūt: Dār al-Kotob al-'Elmīya [in Arabic].
- 39) Ibn Najīm Mesrī, Zayn al-Dīn (n.d.). Al-Ašbāḥ va al-Naḡā'er (Volume 7). Bayrūt: Dār al-Kotob al-Eslāmī [in Arabic].
- 40) Ibn Qodāma Moḡaddasī, 'Abd-Allah ibn Aḡmad (1388 AH). Al-Moḡnī (Volume 10). Qāhera: Maktaba al-Qāhera [in Arabic].
- 41) Ibn Qodāma Moḡaddasī, 'Abd-Allah ibn Aḡmad (1414 AH). Al-Kāfi fi Feḡh al-Emām Aḡmad (Volume 4). Bayrūt: Dār al-Kotob al-'Elmīya [in Arabic].
- 42) Ja'farī Langarūdī, Moḡammad-Ja'far (1376 SH). Dānešnāme-ye Hoḡūqī [Legal Encyclopedia]. Vol. 4, Tehrān: Amīr Kabīr [in Persian].
- 43) Ja'farī Langarūdī, Moḡammad-Ja'far (1381 SH). Mabsūṭ dar Terminolozhī-ye Hoḡūq [Extensive in Legal Terminology]. Vol. 2, Tehrān: Ganj-e Dāneš [in Persian].

- Persian].
- 44) Karīmī, ‘Abbās (1391 SH). *Adle-ye Esbāt-e Davā* [Evidence of Claim]. 3rd ed., Tehrān: Mizān [in Persian].
  - 45) Kātūziān, Nāṣer (1376 SH). *Hoqūq va ‘Adālat* [Law and Justice]. *Majalle-ye Naqd va Nazar* [Journal of Criticism and Opinion], Vol. 3, Nos. 2 and 3, pp. 34-57 [in Persian].
  - 46) Kātūziān, Nāṣer (1380 SH). *Qavā‘ed-e ‘Omūmī-ye Qarārdādhā* (Volume 4) [General Rules of Contracts]. 3rd ed., Tehrān: Sahāmī Enteshār [in Persian].
  - 47) Kātūziān, Nāṣer (1390 SH). *Esbāt va Dalīl-e Esbāt* (Volume 1) [Proof and Evidence of Proof]. 7th ed., Tehrān: Mizān [in Persian].
  - 48) Madanī, Sayyed Jalāl-al-Dīn (1386 SH). *Adle-ye Esbāt-e Davā* [Evidence of Claim]. 10th ed., Tehrān: Pāydar [in Persian].
  - 49) Marāgī, Sayyed-Mīr ‘Abd-al-Fattāh (1425 AH). *Al-‘Anāwīn al-Feqhīya*. 2nd ed., Qom: Mo‘assesa al-Naṣr al-Eslāmī [in Arabic].
  - 50) Māwardī Baghdādī, ‘Alī (1419 AH). *Al-Ḥawī al-Kabīr* (Volume 17). Bayrūt: Dār al-Kutub [in Arabic].
  - 51) Mo‘azenzādegān, Ḥasan-‘Alī (1377 SH). *Hoqūq-e Dādḡowāhī va Defā‘ dar Qānūn-e Asāsī Jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān* [Rights of Litigation and Defense in the Constitution of the Islamic Republic of Iran]. *Majalle-ye Dīdgāh-hā-ye Hoqūqī* [Journal of Legal Perspectives], No. 9, pp. 131-146 [in Persian].
  - 52) Mohājerī, ‘Alī (1380 SH, A). *Šarḥ-e Qānūn-e Āyīn-e Dādresī-ye Madanī* (Volume 2) [Commentary on the Civil Procedure Code]. 1st ed., Tehrān: Ganj-e Dāneš [in Persian].
  - 53) Mohājerī, ‘Alī (1380 SH, B). *Mabsūt dar Āyīn-e Dādresī-ye Madanī* (Volume 2) [Comprehensive on Civil Procedure]. Tehrān: Ganj-e Dāneš [in Persian].
  - 54) Moḥaqeq Dāmād, Sayyed Moṣṭafā (1388 SH). *Qavā‘ed-e Feqh-e Madanī* (Bakhš-e Madanī) (Volume 2) [Rules of Civil Jurisprudence (Civil Section)]. 5th ed., Tehrān: Samt [in Persian].
  - 55) Moḥsenī, Ḥasan (Spring 1387 SH). *‘Adālat-e Āyīnī; Pežūhešī Pīrāmūn-e Nazariye-hā-ye Dādresī ‘Adelāne-ye Madanī* [Procedural Justice; A Study on the Theories of Fair Civil Trial]. *Faslnāme-ye Hoqūq* (Majalle-ye Dāneškade-ye Hoqūq va ‘Olūm-e Sīāsī) [Journal of Law (Journal of Faculty of Law and Political Science)], Vol. 38, No. 1, pp. 285-319 [in Persian].
  - 56) Moḥsenī, Ḥasan (Autumn 1396 SH). *Asl-e Dastresī be ‘Adālat va Hoq-e Dādkhāhī-ye Dovlat* [The Principle of Access to Justice and the Right of State Litigation]. *Faslnāme-ye Moṭāle‘āt-e Hoqūq-e Ḳoṣūšī* [Journal of Private Law Studies], Vol. 47, No. 3, pp. 531-550 [in Persian].
  - 57) Mo‘īn, Mohammad (1360 SH). *Farhang-e Fārsī Mo‘īn* (Volume 1) [Mo‘īn’s Persian Dictionary]. Tehrān: Čāpḡāne-ye Sepehr [in Persian].
  - 58) Mo‘men Qomī, Mohammad (1380 SH). *Mobānī Taḥrīr al-Vasīla* (Volume 1) [Foundations of Writing the Means]. 1st ed., Qom: Mo‘assesa-ye Tanzīm va Naṣr-e Āsar-e Emām Ḳomeynī (Raḡmat-Allāh ‘Alayh) [in Arabic].
  - 59) Mowlūdī, Mohammad and co-authors (Spring and Summer 1393 SH). *“Taḥlīl-e Enteqādī-ye Māhiyat-e Adale-ye Taḥmīlī dar Hoqūq-e Esbāt-e Davā”* [Critical

- Analysis of the Nature of Imposed Evidence in the Law of Proof of Claim]. *Moṭāle'āt-e Feqh va Hoqūq-e Eslāmī* [Studies of Jurisprudence and Islamic Law], Vol. 6, No. 10, pp. 191-210. doi:10.22075/feqh.2017.1915 [in Persian].
- 60) Mūsavī Golpāyegānī, Sayyed-Mohammad-Rezā (1405 AH). *Ketāb al-Šahādāt* (Sayyed-'Alī Ḥosaynī Milānī, Taqrīrāt). 1st ed., Qom: al-Maṭba'a Sayyed al-Šohadā' [in Arabic].
- 61) Mūsavī Kū'ī, Sayyed-Abū al-Qāsem (1422 AH). *Mobānī Takmela al-Manhaj; al-Qaḍā' va al-Ḥodūd*. Qom: Mo'assesa Ehyā' Āsar al-Emām Kū'ī [in Arabic].
- 62) Najafī, Mohammad-Ḥasan (1404 AH). *Javāher al-Kalām fī Šarḥ Šarāye' al-Eslām* (Volume 41). 7th ed., Beirut: Dār Ehyā' al-Torāṭ al-'Arabī [in Arabic].
- 63) Narāqī, Mollā Aḥmad (1405 AH). *Mostanad al-Ši'a fī Aḥkām al-Šarī'a* (Volume 2). Qom: Monšorāt-e Maktabat-e Āyat-Allāh al-'Ozmā Mar'ašī Najafī [in Arabic].
- 64) Pārsāpūr, Mohammad-Bāqer and Zākerī-Niyā, Hānīya (Summer 1394 SH). "Aqsām, Aḥkām va Āsar-e Mo'āzerāt-e 'Adam-e Ejrā-ye Qarārdād" [Types, Rules and Effects of Excuses for Non-Performance of Contract]. *Pažūheš-hā-ye Hoqūq-e Tatbīqī* [Comparative Law Researches], Vol. 19, No. 2 [in Persian].
- 65) Qarje lū, 'Alī Rezā (1385 SH). *Šahādāt bar Šahādāt dar Hoqūq-e Īrān va Engelīs* [Testimony on Testimony in Iranian and English Law]. *Elahiyāt va Hoqūq* [Theology and Law], No. 28, pp. 69-88 [in Persian].
- 66) Qayrawānī Mālikī, Abū Muḥammī 'Abd-Allah (1999). *Al-Nawādir wa-al-Ziyādāt* (Volume 8). Bayrūt: Dār al-Gharb al-Islāmī [in Arabic].
- 67) Qomī, Moḥammad ibn 'Alī ibn Bābūya (1409 AH). *Man lā Yaḥzoroho al-Faqīh*. (Volume 3). 1st ed., Tehrān: Šadūq [in Arabic].
- 68) Šadrzāde Afšār, Moḥsen (1385 SH). *Adale-ye Esbāt-e Davā dar Hoqūq-e Īrān* [Evidence of Claim in Iranian Law]. 4th ed., Tehrān: Markaz-e Našr-e Dānešgāhī [in Persian].
- 69) Šafā'ī, Sayyed Ḥosayn (Autumn 1364 SH). *Qove-ye Qāhera yā Fors-e Māzūr* [Force Majeure or Superior Force]. *Majalle-ye Hoqūqī* (Našriye-ye Markaz-e Omūr-e Hoqūqī-ye Bīn-al-Melalī-ye Mo'āvenat-e Hoqūqī va Omūr-e Majles-e Riāsat-e Jomhūrī) [Legal Journal (Publication of the Center for International Legal Affairs of the Legal and Parliamentary Affairs Deputy of the Presidency)], No. 3 [in Persian].
- 70) Šams, 'Abd-ollah (Spring to Winter 1381 SH). "Asl-e Tanāzor" [The Principle of Proportionality]. *Majalle-ye Taḥqīqāt-e Hoqūqī* [Journal of Legal Research], Nos. 35 and 36, pp. 59-86 [in Persian].
- 71) Šams, 'Abd-ollah (1395 SH). *Adale-ye Esbāt-e Davā* [Evidence of Claim]. Tehrān: Darāk [in Persian].
- 72) Seḡdī Ḥanafī, 'Alī ibn Ḥosayn ibn Moḥammad (1404 AH). *Al-Netf fī al-Fatāwī* (Volume 2). Beirut: Dār al-Ferqān [in Arabic].
- 73) Ṭabāṭabā'ī Mo'tamenī, Manūčeher (1390 SH). *Āzādī-hā-ye 'Omūmī va Hoqūq-e Bašar* [Public Freedoms and Human Rights]. Tehrān: Dānešgāh-e Tehrān [in Persian].
- 74) Ṭabāṭabā'ī, Sayyed 'Alī (1404 AH). *Reyāz al-Masā'el fī Bayān al-Aḥkām be al-*

- Dalā`el (Volume 2). Qom: Mo`assese-ye Āl al-Bayt (‘Alayhem al-Salām) [in Arabic].
- 75) Tabrīzī, Mīrzā Javād (1415 AH). Oṣūl al-Qazā va al-Shahāda. 1st ed., n.p.: Mo`assese-ye Emām al-Şādeq (‘alayh al-salām) [in Arabic].
- 76) Ṭarāblosī, Ebn Borāj (1406 AH). Al-Moḥaḏab (Volume 2). 1st ed., Qom: Daftar-e Entesārāt-e Eslāmī [in Arabic].
- 77) Telbā, Mehdi and Ebrāhīmī, ‘Alī-Rezā (1396 SH). “Moqāyese-ye ‘Aqīm Shodan-e Qarārdād dar Hoqūq-e Kāmen-Lā bā Fors-e Mājūr, Qā‘ede-ye ‘Osr va Ḥaraj va Hārdšīp” [Comparison of Frustration of Contract in Common Law with Force Majeure, the Rule of Hardship and Difficulty and Hardship]. Dofaṣlnāme-ye ‘Elmī Hoqūq-e Tatbīqī [Scientific Biannual of Comparative Law], Vol. 4, No. 2. doi:10.22096/law.2018.30743 [in Persian].
- 78) Ṭūsī, Abū Ja‘far Moḥammad ibn Ḥasan (1387 AH). Al-Mobsūt fī Feqh al-Emāmiya (Volume 8). 3rd ed., Tehrān: Al-Maktaba al-Morṭazaviya le Aḥyā’ al-Āṭār al-Ja‘fariya [in Arabic].
- 79) Ṭūsī, Abū Ja‘far Moḥammad ibn Ḥasan (1390 AH). Al-Estebşār fimā Eḳtelef men al-Aḳbār (Volume 4). Tehrān: Dār al-Kotob al-Eslāmīya [in Arabic].
- 80) Ṭūsī, Abū Ja‘far Moḥammad ibn Ḥasan (1400 AH). Al-Nehāya fī Mojarad al-Feqh va al-Fatāwī. 2nd ed., Beirut: Dār al-Kotob al-‘Arabī [in Arabic].
- 81) Ṭūsī, Abū Ja‘far Moḥammad ibn Ḥasan (1407 AH). Tahzīb al-Aḥkām (Volume 5). 4th ed., Tehrān: Dār al-Kotob al-Eslāmīya [in Arabic].
- 82) Ṭūsī, Moḥammad ibn ‘Alī ibn Ḥamze (1408 AH). Al-Vasila elā Neyl al-Fazīla. 1st ed., Qom: Ketābkāne-ye Āyat-Allāh Mar‘aśī Najafi (Raḥmat-Allāh ‘Alayh) [in Arabic].
- 83) Vāhedī, Qodrat-Allāh (1382 SH). Bāyesta-hā-ye Āyīn-e Dādresi-ye Madani [Necessities of Civil Procedure]. Tehrān: Mizān [in Persian].